

Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig, Džon M. Stinen

SRPSKI VOJNICI UMRLI U HOLANDIJI 1917-1919

Požarevac
2018.

Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig,
Džon M. Stinen

SRPSKI VOJNICI UMRLI U HOLANDIJI 1917 - 1919

Požarevac
2018.

**Tatjana Vendrig, Fabian Vendrig, Džon
M.Stinen SRPSKI VOJNICI UMRLI U
HOLANDIJI
1917-1919**

Izdavač:	Udruženje potomaka ratnika 1912-1920 Požarevac
Za izdavača:	Slavoljub Stojadinović
Tekst prevela:	Sofija Nikolić
Lektor:	Tatjana Vendrig
Korektor:	Branka Rašić
Tehnička priprema:	Slavoljub Stojadinović
Tehnički urednik:	Slobodan Golubović
Štampa:	Štamparija <i>Stojadinović</i> Petrovac na Mlavi
Tiraž:	200 примерака
	Požarevac

Draga Lepa, ako ne dobiješ uskoro moja pisma, znaj da nisam više živ. Jer radije ću umreti sada nego docnije slep da idem po svetu. Slep čovek ne radi u rudniku. Ako se izbavim odavde, javiću ti. Samo mi je žao što nisam dobio dečiju sliku i tvoju, da bih mogao videti i Ružicu

Izvod iz pisma Đorđa Vukosavljevića (rođen u Kragujevcu, Srbija) koji je bio imenovani oficir Srpske armije. Pismo je napisano 30. juna 1918. godine u Soltau (Nemačka). Đorđe je umro 22. januara 1919. godine u Nju Milingenu (Holandija).

UVOD

U senovitom uglu reformatskog holandskog groblja u Garderenu, područje regije Veluwe u Holandiji, stoji spomenik sećanja na Srbe koji su preminuli od posledica španskog gripa 1919. godine, nakon Prvog svetskog rata. Na spomeniku je ispisano 29 imena vojnika koji su umrli u Garderenu, 21 vojnik koji je umro u Najmegenu i njih 14 koji su umrli u Enshedeu, ali njihovi sanduci, kako su autori otkrili 2012. godine, nisu više bili tu. Autori su dva Holanđanina i jedna Srпкиnja, koji su čvrsto odlučili da otkriju šta se dogodilo sa tim srpskim vojnicima koji su umrli u Holandiji koja je tokom Prvog svetskog rata bila neutralna zemlja. Želeli su da saznaju kako su stigli u Holandiju, gde su njihovi posmrtni ostaci, i ako je moguće, da nađu porodice tih 64 srpskih vojnika.

Nakon istraživanja holandskih opštinskih arhiva, otkrili su da nema samo 64 srpskih vojnika koji su umrli u tri holandske opštine, već više od devedeset i jednog vojnika koji su umrli u devet različitih gradova Holandije. Uz pomoć srpske zajednice u Roterdamu i Utrehtu, srpske ambasade u Hagu i Pragu, kao i iz raznih drugih izvora - osoba u Holandiji i Srbiji, pronašli su više odgovora na svoja pitanja. Kada su stupili u kontakt sa prvim potomcima nekih od tih 91 vojnika, pojavilo se još više pitanja, a i više informacija je postalo dostupno.

Ova brošura je rezultat istraživanja autora koji su počeli da sklapaju sliku u vezi sa ovim specifičnim poglavljem u istoriji holandsko-srpskih odnosa od pre jednog veka. Opisane su različite faze: pravni aspekt i izbijanje rata, zločini nad ratnim zarobljenicima u logorima za ratne zarobljenike, repatrijacija preko Holandije, njihova smrt i ekshumacija. Brošura se završava opisom trenutnog stanja spomenika u Garderenu i mauzoleja gde je većina Srba koji su umrli u Holandiji, pronašlo svoje večno počivalište uključujući i neke priče o porodicama koje su autori otkrili. Međutim, ona prevashodno govori o 91. srpskom vojniku iz Prvog svetskog rata, koji su umrli u Holandiji i koji nikada nisu stigli kući.

RATNI ZAROBLJENICI

Mirovni pokret koji je počeo posle Solferina i koji je vodio do I Ženevske konferencije, a što je dovelo do osnivanja Crvenog Krsta, takođe je čvrsto ukorenjen u Hagu krajem 19. veka. Tokom konvencije u Hagu 1899. i 1907. godine, uspostavljen je pravni okvir koji se bavio pitanjem razoružanja, zakonima o ratu i ratnim zločinima. On uključuje pravila koja imaju za cilj regulisanje ponašanja neutralnih zemalja u slučaju rata na kopnu. Holandija nije mogla ni da nasluti da će pravila, koje je ona pomogla da se kreiraju, biti primenjivana u roku od jedne decenije od njihovog proglašenja. Kada je Nemačka napala Belgiju 1914. godine neutralna Holandija je bila okružena zaraćenim nacijama. Kao rezultat pada Antverpena, skoro million Belgijanaca je tražilo utočište u Holandiji, među njima 30.000 vojnika.¹

Zvanična politika je bila da se civili što pre vrate, ali vojska je morala biti razoružana i internirana do kraja neprijateljstava, a u skladu sa V Haškom Konvencijom iz 1907. godine.

Početkom 1917. godine vlada je preduzela mere za smanjenje šverca na granici sa Nemačkom. Ta je odluka doneta da bi se u zemlju moglo doći samo preko zvaničnih graničnih prelaza ili železničkih stanica. Ovom prilikom različita ministarstva su potvrdila sporazum uzimajući u obzir različite grupe stranaca koje ne bi bile vraćene iz humanitarnih razloga i poštovanja ljudskih prava: odbegli ratni zarobljenici, civili odbegli iz koncentracionih logora, dezerteri, ili bilo koje drugo lice čija bi ekstradicija dovela u opasnost njihove živote.² Za razliku od aktivnih vojnika koji su

1 Odgovor Ministra unutrašnjih poslova Korta van der Lindena na interpelaciju poslanice dr E.J.Bemera (ARP, za okrug Kampen), Hendingen Tweede Kamer (Zapisnik Parlamenta donjeg doma) 1817-1918, 16. april 1918, str. 2278.

2 Usmena izjava zabeležena bez datuma u nacionalnoj arhivi, Den Hag, Ministarie van Binnenlandse Zaken: Volksgezondheid en Armwesen, br. prispeća 2.04.54, inventarski broj 137.

morali da budu razoružani i internirani kada stignu na granicu, odbegli ratni zarobljenici bili su slobodni da se kreću i napuste zemlju u pravcu u kojem su želeli – obično bi išli preko luke Rotterdam uz pomoć konzula njihove zemlje. To je značilo da je holandsko učestvovanje bilo prilično ograničeno, trebalo je uništiti vaške, brinuti se o ishrani i organizovati prevoz do Roterdama.³

ZVERSTVA I LOGORI ZA RATNE ZAROBLJENIKE

Prvi svetski rat počeo je deklaracijom Austrougarskog carstva o objavljivanju rata Kraljevini Srbiji 28. jula 1914. godine. Ova objava rata nastala je kao rezultat nekoliko događaja, koji su dostigli vrhunac uz atentat Franca Fedinanda, nadvojvode Austrije, u Sarajevu 28. juna 1914. godine.

Austrougarske snage počele su sa granatiranjem Beograda, glavnog grada Kraljevine Srbije, u noći 29. jula 1914. godine. Milioni ljudi su bili uvučeni u rat, dok grube procene ukazuju na to da je umrlo oko 18 miliona ljudi (11 miliona vojnika i 7 miliona civila). Procenjuje se da je samo Kraljevina Srbija izgubila više od 1,1 miliona stanovnika tokom rata (zajedno sa vojnim i civilnim gubicima), što je predstavljalo više od 26% ukupne populacije, i 58% odrasle, muške populacije.⁴

U bitki na Ceru (sredinom avgusta 1914), na početku je srpska vojska zaustavila austrijsku vojnu invaziju koja je započela dve nedelje posle prvog granatiranja. Krajem 1914. godine slede bitke na Drini i Kolubari, tokom kojih je gubitak života postao značajniji (poginulo je puno boraca) ali nije došlo do promene granica.

Posle 10 meseci relativnog borbenog zatišja, oktobra 1915. godine pokrenut je napad od strane austrougarske i nemačke vojske sa severa, na šta je usledila, posle nedelju dana, bugarska invazija sa istoka i jugoistoka, što je dovelo do neodržive srpske

3 Brugmans, str. 70

4 Na osnovu članka "Sudnji rat" Čedomira Antića u srpskom listu Politika, 13. septembra 2008. link: <http://www.politika.rs/scc/clanak/55742/>

pozicije. Bugarska ofanziva je srpsku vojsku presekla tj. odvojila od saveznika sa Solunskog fronta i tako primorala povlačenje srpske vojske preko Albanije i Crne Gore na ostrvo Krf. Kao rezultat ove ofanzive, a kasnije i okupacije Srbije od strane Centralnih sila, desetine hiljada srpskih vojnika odvedeni su kao ratni zarobljenici.⁵

Svi srpski vojnici koji su stigli u Holandiju, zadržani su u austrijskim, mađarskim i nemačkim logorima za ratne zarobljenike. Poznato je da su neke od 91. vojnika držali kao ratne zarobljenike, što su autori saznali zahvaljujući digitalizovanoj arhivi međunarodnog Crvenog krsta⁶. Na primer, tu je navedeno da u krštenici Miloša Gavrilovića piše da je rođen u Miločaju 1893. godine i da je zarobljen 14. novembra 1915. godine u Kruševcu. Na njegovoj kartici se takođe može videti da je bio u logoru Braunau (sadašnjoj Češkoj)⁷ 24.11.1915. godine.

Znamo iz dokumenata (pisama i fotografija) koje smo dobili od porodica i otkrili da su neki vojnici (npr. Miloš Jeremić i Đorđe Vukosavljević) proveli vreme u logorima u Soltau i Emdenu u provinciji Hanover.

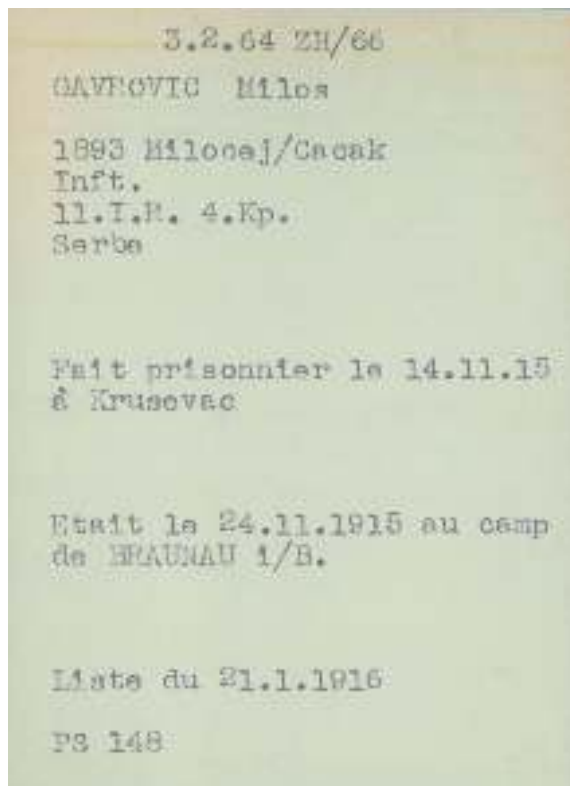
U brošuri Henrija Haberta "Između bodljikave žice"⁸ u kojoj je intervjuisano 38 srpskih ratnih zarobljenika koji su internirani preko Holandije 1919. godine, postoje pisana svedočansta koja opisuju okolnosti pod kojima su boravili ratni zarobljenici u austrougarskim i nemačkim logorima. Ova bošura takođe opisuje puteve koje su prelazili ti srpski ratni zarobljenici dok su stigli u Holandiju. Vojnici predstavljeni u ovoj brošuri nisu umrli u Holandiji.

5 Doegen, str. 56-57 pominje 27. 912 srpskih vojnika, koji su bili u zatočeništvu u Nemačkoj u periodu između izbijanja rata i 10. januara 1919. godine. Oltmer, str. 69 navodi broj od 28. 746. Scheidl str. 97, daje 154.700 srpskih ratnih zarobljenika Velikog rata u Austrougarskoj imperiji. Cholakov, str. 13.pominje 28. 254 – 31. 679 srpskih ratnih zarobljenika i 37. 647 civila u bugarskm pritvoru. Stvarni brojevi možda su bili još veći.

6 1914 – 1918 zatvorenici Prvog svetskog rata u Istorijskom arhivu Međunarodnog Crvenog krsta, link: [http:// grandeguerre icrc.org/](http://grandeguerre.icrc.org/)

7 Braunau (logor) u Bohemiji = Češka Republika (Braunau je bio deo Austrougarske imperije do završetka Prvog svetskog rata).

8 Habert

Slika 1: Karta ratnog zarobljenika Gavrović Miloša

Posle analize tih ruta⁹, otkriveno je da je većina srpskih ratnih zarobljenika zarobljena u centralnoj Srbiji ili na Kosovu. Posle rata, transportovani su u Kovin, Zemun¹⁰, Sremsku Mitrovicu¹¹ ili na Smederevsku tvrđavu. Posle pet do deset dana su prevezeni,

⁹Vidivišena: <https://www.secanje.nl/en/news-archive/2015-2016/20062015-secanjes-google-maps/>

¹⁰ Zemun, Srbija (Zemun je bio deo Austrougarskog carstva do kraja Prvog svetskog rata).

¹¹ Mitrovica (Hrvatska) = Sremska Mitrovica, Srbija, (Mitrovica je bila deo Hrvatske koja je pripadala Austrougarskom carstvu do kraja Prvog svetskog rata).

uglavnom preko Temišvara¹² (od Kovina /Smedereva), do Braunaua ili Hajnrihsgrina¹³.

Iz Habertove brošure može se zaključiti to da je Hajnrihsgrin, zajedno sa Braunauom bio jedan od dva značajna austrijska logora odakle su srpski ratni zarobljenici bili odvođeni u Nemačku. Posle nekoliko meseci provedenih u Hajnrihsgrinu ili u Braunauu, srpski ratni zarobljenici su deportovani u severozapadnu Nemačku. Tamo se nalazio najveći broj logora u nemačkoj provinciji Hanover (ili na nemačkom "Logor X. Armijskog korpusa Hanovera") za srpske ratne zarobljenike koji su stigli u Holandiju i gde su zadržani u logoru VII Minsterskog korpusa.

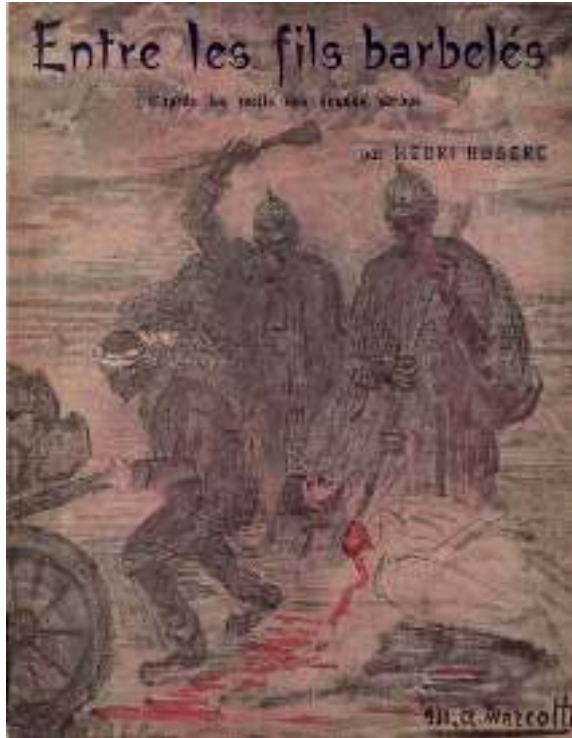
Tretman prema ratnim zarobljenicima u tim zarobljeničkim logorima bio je daleko od pristojnog. Brošura opisuje ne samo počinjene zločine u logorima, već i u periodu dok su zarobljenici bili držani u Srbiji u logorima čekajući transport za Nemačku. Srpski ratni zarobljenici u logorima nisu imali hrane i bili su maltretirani. Najmanje kršenje pravila logora strogo je kažnjavano batinama i mučenjima.

Upadljiv primer kako su tretirani srpski ratni zarobljenici je priča Gvozdena Andrića, koju je Habert opisao kao jednu od 38 priča u svojoj brošuri. *"Gvozden Andrić, vojnik, 28 godina, 10. pešadijski puk, 4. četa, 4. bataljon, rođen u Duškovcima, okrug Užice. Zarobila ga je bugarska vojska u Kopilji u oktobru 1915. godine"*.

"Uspeo sam da pobegnem u planine, ali su me Austrijanci otkrili i odveli sa njima. Dovedli su me u Hajnrihsgrin. U logoru je bilo 25 do 30. 000 muškaraca među njima 500-600 naših oficira."

12 Temišvar, Rumunija (Temišvar je bio deo Austrougarskog carstva do kraja Prvog svetskog rata).

13 Hajnrihsgrin = Jindrihovice, Češka (Hajnrihsgrin je bio deo Austrougarskog carstva do kraja Prvog svetskog rata).

Slika 2: Naslov brošure Henrija Haberta “Između bodljikave žice” za francusko izdanje

Posle su me odveli u Soltau; Onda, 15 dana kasnije, u Langenmor, a odatle do logora u blizini Burnebaha gde sam radio dva i po meseca na imanju Krupa, selo Klaushajde. U svim logorima hrana je bila stvarno loša, nije je bilo dovoljno i mi smo gladovali. Mnogo naših ljudi je umrlo od gladi i hladnoće, jer nismo imali odeću i obuću. Bili smo smešteni u drvenim kasarnama. Naši stražari su nas tukli zbog najmanjih stvari ili su nas tretirali kao životinje. Udarci bajonetima su bili nebrojeni. Mađari i Nemci tretirali su nas najgore. Konačno smo dobili hranu od našeg Crvenog krsta. Bez toga bismo pomrli od gladi.”¹⁴

¹⁴ Habert, str. 30, 31

Još jedan vojnik, Milenko Pantelić iz Vreoca (selo blizu Beograda) star 28 godina, stariji vodnik, služio u 4. pešadijskom puku, 2. četa, 1. bataljon Dunavske divizije, bio je takođe intervjuisan. Zarobila ga je nemačka armija 13. novembra 1915. godine. Habert je u vezi sa Milenkom zabeležio sledeću priču i naveo je u svojoj brošuri: *“Nas, 2.000 ljudi, dovedeni smo u Kuršumliju. Odatle smo putovali preko Kruševca, Mladenovca, Markovca, Požarevca, Dubravice do Kovina. Sve vreme smo strašno gladovali. U Kuršumliji smo dobili hleba, i onda smo u Mladenovcu dobili malo pečenog kukuruza. Mnogo naših ljudi je gubilo svest, jer su bili isuviše umorni, a stražari su ih bez milosti tukli i prisiljavali da nastave bez prekida da marširaju. Neki od nas su pokušavali da pobegnju, dvojica su uspela, ostali su odmah ubijeni. Seljani koji su doneli hleb svojim ljudima, bili su pretučeni. Posle Kovina usledile su četiri nedelje boravka u Satmaru (Mađarska)¹⁵. Posle toga stigao sam do Braunaua, gde sam ostao dve sedmice. U tom logoru nam je bilo veoma loše. U januaru 1916. godine bio sam prebačen u Majenburg (Nemačka), tamo sam ostao tri meseca i bilo je isto kao u Braunau, vrlo loše. Iz ovog logora došao sam u selo Bulag, tu sam ostao šest i po meseci na farmi, te je onda ponovo bio Majenburg. Na kraju su me poslali u Nordenei, pored mora, gde smo morali da radimo na betonskom očvršćavanju obale. Ljudi sa kojima smo radili bili su uglavnom siromašni i prisiljavali su nas da radimo bez prekida. Hranili su nas kao da smo svinje. Ujutru smo dobijali malo kuvanog kukuruza i malo parče hleba. Popodne kuvani krompir sa malo sosa. Uveče smo dobijali isto što i ujutru. Dobijali smo 250 grama hleba dnevno. To je bio crni hleb pun slame i peska.”¹⁶*

Habertova brošura ne samo da opisuje zločine u logorima nad ratnim zarobljenicima, već i zlodela počinjena u Srbiji koja su činila austrougarska, nemačka i bugarska vojska. Habert nije bio jedina osoba koja je pisala o tim zverstvima. Arius van Tinhooven, doktor koji je služio u misijama Crvenog krsta u Srbiji, takođe je pisao

15 Satmar= Satu Mare, Rumunija (Satmar je bio deo Austrougarske imperije do kraja Prvog svetskog rata).

16 Habert, str.27 -28.

o tome: objavio je svoj dnevnik u holandskim novinama "*Nieuwe Rotterdamsche Courant*"¹⁷ a dnevnik je kasnije objavljen i publikovan¹⁸.

Još jedna priča u Habertovom radu o zločinima počinjenim u Srbiji od strane austrougarske vojske opisana je u priči o Jerotiju Župcu, 38 godina starom vodniku iz Novog Sela u blizini Vrnjačke Banje, služio je u 12. pešadijskom puku, 1. četa, 4. bataljon Šumadijske divizije. U novembru 1915. godine postao je ratni zarobljenik austrougarske vojske koja ga je uputila u današnji Zemun: "Stražari su tukli naše vojnike i ubili su neke od njih". Župac je sve video, neprijatelje kako maltretiraju i kako su pljačkali sve u srpskim selima. Video je takođe da su u Trsteniku opljačkali sve prodavnice i skladišta. Žene, deca i starci bili su prisiljeni da rade za njih. On je ostao četiri dana u Mladenovcu. To su bili strašni dani, ali je preživeo. Nije uopšte dobijao hleb niti bilo koju drugu hranu, a spavao je van grada na otvorenom polju. Mnogi civili su umrli.¹⁹

BEŽANJE IZ LOGORA

Nemci su zarobljavali vojnike iz cele Antante: Ruse, Francuze, Britance, Rumune, Italijane, Belgijance, Srbe, Portugalce i vojnike kolonijalnih vojski Prvog svetskog rata.

Ukupan broj poginulih iznosio je više od 2,5 miliona tokom čitavog rata.²⁰ IV Haška konvencija dozvoljavala je državi u kojoj su bili zarobljenici da ih koriste kao radnu snagu. U Nemačkoj su mnogi Srbi, ratni zarobljenici radili van logora. To je bio slučaj sa vojnicima na tresetištu u Emslandu, koje se graniči sa holandskim pokrajinama Hroningen i Drente na severu zemlje, ali i za rudnike Grube Adolf u Hercogenrat – Merkstajnu blizu Kerkrade na jugu ili

17 Objavljeno kao feljton "Het dagboek van een oorlogs-chirurg (dr.A.van Tienhoven in Servie) "Onder de Menschen" 23, 24, 25, 27, 30. marta i 14. aprila 1915.

18 Van Tienhoven.

19 Habert, str. 35

20 Herbert, str. 85, Doegen, op. cit, Oltmer, op. cit.

u Grupu (čelični magnat) imanje Klaushajde, dva i po sata hoda od holandske granice u blizini Denekampa.²¹

Zbog blizine granice sa Holandijom, značajan broj zaposlenih vojnika, na ovaj način je uspeo da stigne do neutralne Holandije. Drugi bi pobjegli iz logora i do Holandije pešačili samo noću. Ne zna se mnogo o ovim odbeglim ratnim zarobljenicima. Čak i njihovi brojevi nisu bili zvanično čuvani. Šef kabineta u Roterdamu, Sirks, prijavio je različitim ministarstvima u Hagu 1918. godine prisustvo Rusa, Engleza, Francuza i Belgijanaca“ i da su među njima Srbi i Crnogorci koji su ranije došli”. U tom trenutku, tri Britanca, 170 Francuza, 226 Belgijanaca i 819 ruskih ratnih zarobljenika boravilo je u Roterdamu, zajedno sa značajnim brojem civilnih Rusa koji su pobjegli od nemačkih logora gde su vršena ubijanja.²²

Prva dva odbegla Srbina pomenuta u holandskoj štampi stigla su u Kuvorden rano ujutru 28. juna 1916. godine. Oni su pobjegli sa svojih radnih mesta gde su bili zaposleni, iz fabrike kartona u Emlihajmu, osam kilometara udaljena od granice.²³ Holandske novine, u periodu između 1916. i 1918. godine spomenule su najmanje 165 srpskih vojnika koji su prebegli i prešli holandsku granicu. (tabela 1).²⁴

21 Habert, str. 16, 29, 31, 33.

22 Sirks (Ministarstvo unutrašnjih poslova) Snajdersu (Ministarstvo za zdravlje i socijalna pitanja) 11. juna 1918, 2.04.54, inv. br. 136.

23 Poslednji izveštaji. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant. 28. Jun 1916, str 3.

24 Rezultati pretraživanja u online arhivama novina (www.delpher.nl.leiden.courant.nu.krantenbankzeeland.nl) Za pojmove kao što su ‘Serviër’, ‘Serviërs’, ‘ontvluchte Serviër’, ‘ontvluchte Serviërs’, ‘Servisch krijgsgevangene’, ‘Servische krijgsgevangene’, ‘Servische krijgsgevangenen’ u periodu između kraja 1915. i 11. novembra 1918. godine. Doegen, str.28. pominje se 637 srpskih vojnika u čitavoj Nemačkoj koji su pobjegli iz zatočeništva, a da nisu ponovo uhvaćeni.

Tabela 1: Srpski prebegli ratni zarobljenici, dolazak u Holandiju (1916-1918), procenjen minimum po provinciji

Godina	Friesland	Drente	Overijssel	Hollands	Limburg	Wassenaar	Ukupno
1916	12	18	3	2	19	0	54
1917	28	28	3	1	2	18	80
1918	14	8	2	2	1	0	27
Ukupno	54	54	8	5	22	18	165

Ogromna većina (126) ovih ratnih zarobljenika je došla iz oblasti pod kontrolom X nemačkog vojnog korpusa u provinciju Hanover (na granici sa holandskim pokrajinama, Hroningen, Drente i severni deo Overajsela) koji je imao veliki broj ratnih zarobljenika koji su radili na kopanju treseta ili na farmama, dakle na otvorenom, van kuća. Izgleda da je samo četiri do pet ratnih zarobljenika prešlo granicu pod kontrolom armije VII korpusa (koja se graničila sa južnim delom Overajsela, Herderlanda i severnog dela Limburga). Broj koji je pobjegao sa područja VIII vojnog korpusa u Koblencu (granično sa Limburgom), nije jasan. Svih 18 Srba koji su stigli u Limburg u leto 1916. godine, prijavljeni su u Mastrihtu koji se direktno ne graniči sa Nemačkom.

Nisu svi Srbi koji su pokušavali da pobjegnu u Holandiju bili te sreće. Ovde u nastavku ćete naći neke primere o prebeglim srpskim ratnim zarobljenicima koji nisu uspeli da se pridruže svojoj armiji koja je išla ka Solunskom frontu.

Berta

9. jula 1917. godine „jedan nepoznat čovek, verovatno srpske nacionalnosti“ preminuo je u Nju Statenzelu (opština Berta) na obali Westerwoldsea, koja se graniči sa Nemačkom i Holandijom na severoistoku zemlje. Nije jasno da li se on utopio ili ga je ubila nemačka straža.²⁵ Bio je sahranjen 2. jula 1917. godine. na groblju Nju Berta.

²⁵ Iz novinskog članka Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's courant 10. jula 1917, str. 2, bio je upucan je i pao mrtav na holandsko tlo. Dok su drugi, npr. "Kort Nieuws", Nieuwe Veendammer courant, 12. jula 1917. god. str. 3. tvrdili da je njegovo telo izvučeno iz vode, a njegov sat je još uvek kucao.

Gradonačelnik Berte 21. avgusta 1918. godine, je postavio spomenik sa sledećim tekstom na grobu:

“Toen deze kriegsgevangenen Servier uit Deutschland vlood/
Vond hin aan d’evervan het landder vrijheid zijnen dood.”(Kada je ovaj srpski ratni zarobljenik pobjegao iz Nemačke, zatekla ga je smrt na obali zemlje slobode).²⁶ Spomenik više ne postoji, ali neobeleženi grob nepoznatnog srpskog ratnog zarobljenika još uvek postoji daleko u uglu groblja što je možda jedini srpski grob iz vremena Velikog rata koji još uvek postoji u Holandiji.

Enshede

Milan Biljović (37) umro je u Enshedeu 11. avgusta 1918. godine od bolesti bubrega.

Burtange

Početkom septembra 1918. godine, prebegli srpski ratni zarobljenik koji je proveo 21 dan u bekstvu, uhvaćen je u sukobima između granične policije i krijumčara na granici. Bio je uplašen i počeo je da beži u pravcu Nemačke gde je uhapšen.²⁷

Rotterdam

Dragutin Stojanović je 18. marta 1918. godine stigao u Senkt Franciskus Gasthaus (bolnicu Svetog Franciska) u Rotterdamu, gde mu je bila dijagnostikovana univerzalna tuberkuloza (tuberculosis universalis).²⁸ Obradio ga je i lečio internista Henri van Dajk, koji je lično video destruktivnu prirodu rata u Srbiji, još kada je služio

26 Iz novinskog članka Nieuwsblad van het Noorden: 22. avgust 1918. god, str. 3

27 Iz novinskog članka Nieuwe Apeldoornsche courant: “Korte vreugd“, 11. septembar 1918, str. 3.

28 Registar prijema u Gradskoj Arhivi Rotterdam (SAR). Početni ulazni broj 687 (Bolnica Svetog Franciskusa) inv. br.190: Opnameregister - 29.08.1916-20.07.1921.

u terenskoj bolnici u Monastiru 1916. godine. Posle povratka Van Dajka sa linije fronta, autor i novinar M.J. Bruse objavio je niz novinskih članaka i knjiga u Roterdamu o njegovim iskustvima u bombardovanom gradu.²⁹

Posle 179 dana u bolnici, Dragutin Stojanović je preminuo 7. septembra 1918. godine i bio je sahranjen 10. septembra na opštem groblju u Roterdamu (Croswijk).

Nju Baunen

Tatomir Nedeljковиć, star 31 godinu preminuo je 1. avgusta 1918. godine u kući Gerhardusa Adolfusa Lukena, lokalnog radnika staklare u Nju Baunenu, opštini Borger. Nju Baunen je već dugi niz godina bio je poznat po industriji stakla. S obzirom na blizinu nemačke granice, vrlo je moguće da su srpski i ostali ratni zarobljenici radili u toj fabrici stakla, da bi zaradili i imali sredsstva za život kada se domognu neutralne zemlje.

Dvadesetsedmogodišnji Milan Đelekar, koji je radio u A.J. fabrici stakla Beker, umro je od trovanja ugljen monoksidom 17. novembra 1918. godine u kući Pop Vauter Dirkeru, koji je živeo u Noorderdiepu P-60 u Nju Baunenu.

U knjizi o Bresnom Polju, o srpskim ratnim zarobljenicima, žrtvama iz tog sela, spominje se Milan R. Đelekar, koji je bio regrutovan 1914. godine i “umro u Holandiji”.

Njegov brat Maksim bio je ratni zarobljenik, pobegao je iz zatočeništva i prebegao u Holandiju.³⁰ Crveni krst je predao Maksimu predmete koje je Milan posedovao.³¹ Dok je Crveni krst registrovao Milana kao repatriiranog ratnog zarobljenika, verovatnije je da je on prebegao.

29 Brusse

30 Stojić, str. 155, 430.

31 Leclercq, str. 145

PISMA ĐORĐA VUKOSAVLJEVIĆA

Đorđe (Đoka) Vukosavljević bio je jedan od 91 srpskog vojnika koji je umro u Holandiji, i zahvaljujući ljubaznoj dozvoli Đorđeve prauнке, bili smo u prilici da vidimo pisma koja je on pisao svojoj supruzi u periodu kada je bio zatočen.³²

Đorđe je rođen u Kragujevcu, u Šumadiji, u Centralnoj Srbiji. Bio je službenik 3. čete, 1. bataljona 12. pešadijskog puka.³³

Još uvek se ne zna gde, kada i kako je Đorđe zarobljen, kako je prebačen u Nemačku i kako je stigao u Holandiju gde je i umro. U svom pismu od 25. oktobra 1917. godine je napisao da je tada bilo upravo dve godine od kada je poslednji put video svoju ženu i decu, što dovodi do zaključka da je napustio svoj dom 25. oktobra 1915. godine. Njegova pisma su uglavnom dolazila iz logora za ratne zarobljenike u Soltau, u blizini Hanovera u Nemačkoj. Postoji jedna razglednica koja je dobijena iz Hamelna. Đorđe je takođe uspeo da pošalje svoju sliku fotografisanu tokom svog boravka u zarobljeništvu u Nemačkoj.

Može se potvrditi da je bio u Hamelnu i Soltau, zahvaljujući pismima koja je pisao svojoj ženi Lepi, i oznakama za cenzuru na tim pismima. Kada je Prvi svetski rat završen, Đorđe je poslat u Holandiju radi repatrijacije u Srbiju.

Đorđeva pisma pružaju lični uvid jednog srpskog ratnog zarobljenika u nemačkim logorima. U prvom pismu od 25. oktobra 1917. godine, on piše svojoj supruzi Lepi:

“Draga Lepa,

Evo me danas ti se iz dubokih osećaja javljam da sam živ i zdrav.

Danas ti javljam da sam u današnji dan izašao i daleko otišao

32 Lična arhiva Zorice Jelače (Đorđeva prauņuka) sa pismima Đorđa Vukosavljevića, pisana u periodu između 1917 – 1918 i telegramom od Dragija Rajičića od 9. avgusta 1919. godine.

33 Izveštaji o ekshumaciji, Arhiv Srbije (AS): Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije, 4. Oktobar 1937, Br. 84024/XII.

od kuće, gde sam tebe sa sitnom decom ostavio i danaske su dve godine prohujale kako vas nikako ne vidim. Za ove dve godine Lepa, ja ne dobih rpu već dobih samo tri pisma. Meni je veoma teško i žao za vama.

Draga Lepa, evo danas godina dana kako se nalazim u jednom mestu na radu sa trideset i šest Srba, jednim Rusom i jednim Englezom. Svi me dobro poštuju, a takođe i ja njima vraćam poštovanje.

Draga Lepa, paket koji si mi poslala dobio sam deseti dan. Dakle od nas trideset i šest Srba koji smo ovde, ja sam prvi koji sam dobio paket. Paket je mene iznenadio kada sam pročitao adresu, a što je glavno dirljiv je isuviše bio. Hlebac koji si poslala svaki ga je Srbin uzeo u ruke, prekrstio i poljubio, tu su nastale suze radovanke. U ovakom radosnom danu i znamenitom i dirljivom času podelio sam bracki hlebac i sa mojim ljudima pojeo.

Draga Lepa, mило mi je kada sam dobio paket, ali dugo sam mislio i mislim da si ti sa decom od vaših usta odvojila i meni poslala, za koji ste vi može biti dva tri dana trpili gladni, na taj način nisi trebala šiljati.

Ja bi mnogo više voleo da sam dobio pismo u kom bi mi opisala tvoje stanje sa decom, a takođe obradovao bi se kada bi dobio obećanu sliku, na koju svaki dan nestrpljivo očekujem.

Draga Lepa, ja te ovom prilikom molim da mi se češće javljaš, tvoju i dečiju sliku pošalješ i ako budeš mogla da mi pošalješ one knjige koje sam tražio, kao i jedne tople seljačke čarape, to jest ako ne bi i za te čarape kuća trpila uštrba.

Želim ti sa decom zdravo.

Srdačno te pozdravljam, a moje Duška, Milicu, Zoricu i malu još neviđenu Ružicu poljubi umesto mene. Pozdravi Nataliju kao i sve one koji pitaju za mene. Do skorog viđenja.

Tvoj Đoka

25-1-917 100.

Грато Лепа!

Ево на, данас ти се са
 зубокум осклаја забави да сам
 маб и згов. Данас ти пишем
 Локасе у данашњи дан и дошао и
 Локасе ошумио на путу, да сам
 ти се со снајмио. Делом бестрање
 и данас се су где тогине. Прошаре
 Рако во се нисако небагуи.
 То ове где рогине. Лепа, ја,
 не, јак пљу. Дај пакуе како
 ти се дулма. Нека је бестра
 тишито и ма са вама.

Грато Лепа, Ево посто
 тогине годо, како се посто
 у једнак нести, на попу са
 једнак нести и нести са једн.
 једна и једна са једна, Не
 не са једн. једна и једна и једн
 мама једна са једна.

Грато Лепа, Тога је
 Роји са ма једна, једна са
 једна са једна. Једна са једна
 једна са једна и једна са једна
 једна са једна и једна са једна

Slika 3: Prvo pismo, datum 2. oktobar 1917.godine

U svom drugom pismu od 14. decembra 1917. godine napisao je da je bio zdrav ali je tražio da mu njegova supruga piše više pisama. Takođe je zamolio svoju ženu u ime svoga druga koji je bio sa njim.

„Draga Lepa, ovde sa mnom ima još jedan iz Kragujevca, neki Boža Radović, žena mu je umrla, ima dvoje dece i ona su u domu sirotne dece. Pisma ne dobija, ne zna o njima. Pre jedno mesec poslao im je 10 maraka radi slikanja i sliku da mu pošalju, do danas ne dobi ni odgovora ni slike.

Molim te Lepa, budi tako dobra i ljubazna, ako možeš otidi do te dece i vidi šta je sa šnjima i kako su, jesu li dobili novac!

Uostalom, u slučaju da ne možeš da ideš ti se izvesti preko one devojke koja je domaćica u domu a ona ti je svaki dan na putu i u blizini. Ovo učini Lepa po mogućstvu odmah i javi meni. Jer pojimi za decu, a još naročito kako smo mi sada daleko od njih i zaželili smo ih: deci ime Angelina i Simka, Božidara Radovića, pozdravlja ji njihov otac.

U trećem pismu, od 28. februara 1918. on je napisao da je primio paket od svoje žene. Ona je poslala jedan u oktobru, a jedan u decembru mesecu 1917. godine, ali primio ih je 20. februara 1918 godine. Malo kasnije napisao je u svom pismu:

Slika 4: Slika od 15. ili 22. jula 1917. godine u logoru za ratne zarobljenike, moguće Soltau.

„Ne, nemam ja ovde ništa, što imam ono je sve tu. Dakle, kao što rekoh, nemoj šiljati ništa više, jer nemoj ti sa decom da trpiš oskudaciju u hrani, a ja kako mi Bog da!

Hleba za sada imam dovoljno, novaca takođe imam za duvan, a i veša imam dva para državnog i tri mog to su pet pari.

Dakle, ništa nisam željan, samo sam željan tebe i moje dečice! Vas samo željan sam.”

Poslednje Đorđevo pismo koje poseduje njegova praunuka datira od 30. juna 1918. godine. U njemu Đorđe piše da je bio odvojen od Srba, sa kojima je proveo dve i po godine.

On dalje piše:

“Odvojen sam od njih i oteran među Francuze, Engleze, Belgijance i Ruse, te niti ja znam šta oni meni govore niti oni znadu šta ja njima govorim. Moj rastanak sa mojim ljudima bio je dirljiv. Moj današnji život bedan je a i opasan je za moj vid. Inače ne vidim na levo oko a i ovom drugom preti opasnost od ovog rada.

Draga Lepa, ako ne dobiješ skoro moja pisma, znaj da nisam više živ. Jer volijem i umreti sada nego docnije slep ići po svetu. Čorav čovek ne radi u rudniku³⁴. Ako se izbavim odavde javiću ti. Samo mi je žao što još nisam dobio sliku dečiju i tvoju, da bih mogao videti i Ružicu.

Draga Lepa, evo ti danas šaljem dvadeset i pet maraka. Kupi deci što oćedu, neka znadu da im je od oca a naročito Ružica koja me još ne zna kao i ja nju”

Dragi Rajičić je poslao telegram iz Gornjeg Milanovca 9. avgusta 1919. godine Đorđevoj supruzi, kojim je obaveštava o njegovoj smrti.

“Poštovana Gospođo!

Smatram za čovečansku da Vam javim za Vašega poč. muža g. Doku da je preminuo u logoru u Milingenu (Holandija),³⁵ od „Gri-

34 Misli na rudnike soli u Aler Lajne dolini, u koje su ratni zarobljenici iz Soltau i Selea slati da rade, pogledati Otea, str. 188, koji opisuje povrede kao posledice rada u rudnicim soli.

35 Nju Milingen, selo u blizini Apeldorna, Holandija.

pa“ i da sam se i ja tu tada zadesio oko svog dragog mi brata koga sam takođe tih dana za navek izgubio. Đoka je moj poznanik još iz 1917. god. On me je tada u poslednjim svojim časima umolio da Vas o njegovoj smrti izvestim.

*S poštovanjem,
Dragi Rajičić, trgovac*

Molim Vas, da me izvinite što Vas ranije o njgovoj smrti ne izvestih, imajte u vidu da sam i ja posle četiri godine tek pre tri dana svojoj kući došao.”

REPATRIJACIJA

Po dolasku poslednjeg talasa od 40.000 civila izbeglica u Holandiju, uglavnom sa severozapada Francuske, u oktobru 1918. godine ustanovljena je vladina komisija koja će se brinuti o njihovoj repatrijaciji. Komisiju je vodio J.B. Kan, državni sekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Ostali članovi bili su D.V. Baron van Hekeren iz Spoljnih poslova i po jedna osoba iz mornarice i vojske. Komisija se prvo sastala 29. oktobra gde su prisustvovali predstavnici francuske i belgijske delegacije.³⁶

Većina problema bila je rešena u roku od jedne sedmice: Izbeglice bi bile vraćene morskim, najkraćim putem tj. preko Vlissingen-Dunkirka, no u početku bila je ruta Rotterdam-Diepe, i to zbog postojećih mina i drugih neprijatnosti u moru. Bili su uvedeni francuski čarter brodovi sa linije Batavir, koja je pokrenula svakodnevnne usluge iz Roterdama 12. novembra.³⁷ Ovaj transport trajao je sve do 10. januara 1919. godine.³⁸

36 Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: “Vluchtelingen“, 31. oktobar 1918. str. br.2.

37 Izveštaj odbora direktora nadzornom odboru za drugu polovinu 1918. god. i prvu polovinu 1919. godine: SAR 1256 (Wm.H.Muller & Co.) inv. br.765. Cf. De “terugkeer dervluchtelingen naar hun land“, Rotterdamsch nieuwsblad 7. novembra 1918. godine, str. 9.

38 Leclercq, str. 137.

Nakon što je 11. novembra stupilo primirje na snagu, Holandija je odlučila da svi strani vojnici koji su razmenjeni ili internirani u Holandiju, kao rezultat Ženevske i Haške konvencije, treba da se repatriiraju što je moguće ranije. Otuda je 1.700 Britanaca i četvorica Amerikanaca napustilo zemlju 15. novembra, dok je 30.000 Belgijanaca bilo repatriirano pre kraja godine.³⁹ Jedan od razloga zašto je vlada uvela ovaj brzi povratak, bio je očekivani dolazak stotine hiljada ratnih zarobljenika vojske Antante koje su prema X članu primirja, bili odmah pušteni iz nemačkih logora. Ta vojska je takođe bila repatriirana preko Holandije. Ovi vojnici nisu imali nikakav poseban status prema postojećim konvencijama. Komisija, koju je predvodio Jan Kan, još jednom će preuzeti vođstvo.⁴⁰

Savet Ministara raspravljao je o tome već 11. novembra po hitnom postupku i bio je svestan rizika koji su uključeni u pomenutu operaciju, znajući da je izbio španski grip u oblasti duž istočne granice.⁴¹ Situacija u Nemačkoj bila je haotična; humanitarna katastrofa tek je dolazila. Ishrana ratnih zarobljenika u nemačkim logorima već je bila problematična za vreme rata, ali sada, kada je duh revolucije oživeo, stanje sa ishranom postaje sve očajnije.

I suprotno aranžmanima između uključenih strana sa ciljem regulisanja broja vojnih lica koja dolaze u Holandiju, manje i veće grupe vojnika, a ponekad i cele čete, stizale su na granicu po sopstvenoj inicijativi.⁴² Francuzi su organizovali repatrijaciju Srba kao i portugalskih i rumunskih zarobljenika.⁴³ U članku napisanom u leto 1919. godine, francuski član komisije za repatrijaciju, general Pol Bukabej rezimirao je tri uslova za sprovođenje ove misije: hrana, prevoz i medicinska nega. Što se tiče hrane on je mogao da se osloni na obroke hrane Američkog fonda za pomoć i hranu, a i na hranu koju bi Francuzi mogli kupiti od Holanđana.

39 Leclercq, str. 92.

40 Iz novinskog članka De Telegraaf: "De repatriëering der vrijgelaten krijgsgevangenen", 17. novembar 1918, str. 6.

41 Handelingen Tweede Kamer 1918-1919, str. 824 (18. decembar 1918) i "Terugkeer van krijgsgevangenen" Nieuwe Rotterdamsche Courant, 11. novembar 1918, str. 10.

42 Handelingen Tweede Kamer 1918 -1919, str. 824-825 (18. decembar 1918)

43 Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: "Krijgsgevangenen via Rotterdam", 23. decembar 1918. godina, str. 9.

Slika 5: "Srpski oficir" (levo) i "Srpski vojnici koji su stigli u našu zemlju iz nemačkih logora za ratne zarobljenike, iz knjige crteža Jan Hoink van Papendrehta.

Dok su Francuzi i Britanci uspjeli, Srbi nisu uvek bili srećni sa količinom hrane koje su srpske vlasti mogle da obezbede.⁴⁴

Logistička strana stvari činila se još složenijom. Skoro da nije bilo prevoznih sredstava, a tamo gde ih je i bilo, tada je došlo do nestašice uglja a to je sve počelo nekoliko godina ranije.⁴⁵ Fridr-ihsfeld, južno od Vejzela koji je bio smešten duž reke Rajne je bio

44 "Milingen" u: NL-HaNA, BiZa/Armwezen 1918-1947, 2.04.55, invent.br. 569. Srbi, za razliku od Belgijanaca, Francuza i Britanaca nisu ni dobijali dodatni obrok hleba za ishranu u nemačkim logorima od svoje vlade, a dobijali su i tokom rata znatno manje paketa od drugih, vidi Otte, str. 80, 85.

45 16. decembra Ministar rata odgovorio je na pitanja postavljena pisanim putem, "da je iz dana u dan potreban značajan deo voznog parka za hiljade stranih ratnih zarobljenika koji su u tranzitu". Aanhangel Tweede Kamer 1918-1919 broj 122.

jedan od najvećih logora; Komisija za repatrijaciju je sklopila sporazum da se Francuzi, Srbi, Rumuni i Portugalci evakuišu malim brodovima preko Rajne. Vojnici su se trebali ukrcati na otvorene brodove u Vejzelu, kojima su plovili niz Rajnu, Wal i Mervede, u konvojima, oko tri dana. Pod uslovom da je vreme dozvoljavalo, brodovi su plovili sve do luke u oblasti Ajselhaven u Roterdamu, odakle su vojnici nastavili svoje putovanje za Francusku na jednom od Batavir čarter brodova. U kasnijoj fazi transferne tačke su dodate trasama u Najmegenu i Dordrehtu, nakon čega je kombinovani transport brodom i železnicom, takođe postao moguć⁴⁶. Najmegen, zajedno sa Enshedeom, bio je jedan od železničkih čvorova na granici sa Nemačkom preko koga je takođe stigao veliki broj vojnika.

Tokom novembra meseca postalo je jasno da je broj bivših ratnih zarobljenika, koji su ponekad stizali hiljade na dan, prevazišao broj polazaka za vraćanje zarobljenika u njihovu domovinu. Bio je potreban veći broj prevoznih sredstava. Francuska je, dakle, iznajmila više brodova i počela sa Vlisingen-Denkerk rutom. Od 27. novembra oni su počeli sa svakodnevnim operacijama – poštansko putničkim brodićama Le Nord i Le Frans⁴⁷. Francuzi su, dakle, počeli da koriste dodatni brod iz Roterdama, Lutecija i dva “Holand Steamship Co,” brodove, Lingestrom i Texelstrom.

Uprkos povećanom kapacitetu odlazaka, dolasci su bili i dalje nepredvidivi i premašivali su kapacitete tranzita – uglavnom zbog nedovoljnog broja prevoznih sredstava. Privremeno je trebalo organizovati sklonište pre svega u pograničnim oblastima blizu Enshede, Hengelo i Oldenzala, gde su napravljeni improvizovani kampovi u tekstilnim fabrikama, a kasnije i na mestima gde su bili zajedno smešteni internirani strani vojnici tokom rata. Da bi se razlikovali od ratnih logora, ti logori su nazvani “novi logori”. Vojnici su držani po nacionalnosti: britanski i francuski u Vlasakersu blizu Amersforta, ruski u Gasterlandu i Olderbruku, Francuzi i Srbi

46 Boucabeilla, str.6

47 Tranzit francuskih ratnih zarobljenika u: NI-HaNA, BiZa/Armvezen, 1918 -1947, 2.04. 95, inv. broj 549.5

u Nju Milingenu blizu Apeldorna, Belgijanci u Zajstu, Italijani i Portugalci u Hardervejku.⁴⁸

Tog Božića, Komisija za repatrijaciju je objavila prve statističke podatke: dnevnik dolazaka je bio između 315 i 996, dnevni odlazak između 1.253 i 12.302. Potreba za skloništem po danu bila je između 17.151 i 30.462. Tokom prethodnih šest nedelja stiglo je 8.387 Belgijanaca, 38.059 Britanaca, 81.355 Francuza, 6.473 Italijana, 3.983 Portugalaca, 823 Srbina, 15 Japanaca, 6.336 Rusa, 119 Amerikanaca i 10 Rumuna. Od ovih 145.560 vojnika, 118.673 je napustilo zemlju. 75.255 uključujući i 130 Srba, išlo je preko Roterdama brodom; 34.874 Francuza je otišlo preko Vlis-ingena brodom; a 8.544, prvenstveno Belgijanaca su otišli putem Rozendala železnicom.⁴⁹

Te nedelje novinari iz „Algemena Handelsblad” sproveli su različite provere misije u Roterdamu koje su organizovale repatrijaciju. Bili su najviše impresionirani britanskom misijom koja je koristila Hudih i Veder skladišta u zoni luke Lekhaven.

U poređenju sa ovim luksuzom, francuska misija u Valhavenu smatrala se mnogo siromašnijom. Čak da su i zaustavili pretovar zatvorenika pod otvorenim nebom, za razliku od njih, njihovi britanski saveznici nisu imali kupatila i vojnici su dobijali samo nove uniforme pri dolasku.⁵⁰

U međuvremenu su se u svim logorima pojavljivali Srbi: područje Enshedea/Useloa, Najmegena, Nju Milingena. Kada su bili najbrojniji, na vrhuncu između dolaska i polaska, nastala je katastrofa. Srbi, iscrpljeni tokom sedam godina rata, od Balkanskog rata 1912. godine, prošli su zarobljeništvo, neuhranjenost i prinudni rad, što je sve na kraju uzelo svoj danak.

Francuski atletičar i ragbi igrač, Žeo Andre, koji se takmičio 1908. i 1912. godine na Olimpijskim igrama, video je Srbe koji su 48 Klinkert, str.2449. Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: “Krijsg-gevangenen”, 26. novembar 1918, str. 10. Iz novinskog članka Rotterdamsch Nieuwsblad: “Italianen en Portugeezen”, 28. decembar 1918, str.17.

49 Iz novinskog članka Rotterdamsch Nieuwsblad: “Krijsggevangenen” 30. decembar, str.1.

50 “Krijsggevangenen via Rotterdam”. op.cit.

stigli u Soltau nekoliko godina ranije. On je to opisao na sledeći način: "Za vreme mog boravka u Soltauu, bio sam svedok jednog od najtužnijih prizora kojeg sam ikada video: dolazak Srba. Nikada neću zaboraviti tu jezivu paradu. Iscrpljeni, mršavi, teturali su se na smrt oronuli. Nekoliko kilometara hodali su koristeći poslednje atome snage; svi su oni želeli da zauzmu odgovarajuće mesto i padnu."

On je nastavio: "Gledajući njihove očajničke poglede, davali smo im nešto hleba, bilo kakvu vrstu hrane. Stražari bi požurili da ih spreče u tome preteći im bajonetima. Ali Srbi, manje pasivni od Rusa, ustajali su uspravno, iskričavih očiju, i odbijali ponosno njihove čuvarе."⁵¹

Kada su Srbi stigli u Holandiju u jesen i zimu 1918/1919. godine, fizički su bili slabiji od njihovih saveznika. Stoga su bili i više skloni bolestima.

Rotterdam

Rotterdam je zajedno sa Vlissingenom bila jedna od dve luke koje su korišćene za repatrijaciju. Na primer, Sint Franciscus Gasthaus, kafana u Rotterdamu, primila je sedam srpskih, četiri francuska i dva italijanska vojnika u periodu između 6. decembra 1918 i 6. januara 1919. godine. Osmorica od njih lečena su od plućnih bolesti, uključujući četvoricu koji su lečeni od španskog gripa.

Jedanaestog decembra 1918. godine, tridesetsedmogodišnji vojnik 2. klase Vital Bote iz Kolon Rikura umro je od srčanog udara, dok je 10. januara umro od tuberkuloze 29 godina star Đambatista Roso iz Vićence.

Nedelju dana ranije, 2. januara 1919. god Miloš Simonović i Svetozar Dimitrijević su bili primljeni u bolnicu sa dijagnozom španskog gripa. Nakon 10 dana lečenja, Miloš Simonović je umro od španske groznice sa upalom pluća i nefritisom. Dimitrijević se oporavio i napustio bolnicu 18. januara, posle 18 dana lečenja.⁵² Miloš je sahranjen 13. januara 1919. godine uz vojne počasti u

51 André, strana 120 -121.

52 Registar prijema op. cit.

Rotterdamu na opštem groblju. Ceremoniju je sproveo ruski arhiepiskop Aleksis Rosanov iz Haga.⁵³

Najmegen

U skladu sa sporazumom koji je postignut između savezničkih snaga i holandske Komisije za repatrijaciju, vojnici koji su pušteni iz zarobljeničkog logora u Fridrihsfeldu, uglavnom su vraćeni brodom preko reke Rajne. U tom logoru su držani francuski, ruski, britanski, srpski, italijanski, portugalski i belgijski vojnici. U ponedjeljak ujutru 13. januara 1919. godine, rajnski parobrod “Bluecher” stigao je u Najmegen sa 1.026 Srba i 10 Francuza. Pored nekoliko desetina vojnika koji su bili isuviše bolesni da se iskrcaju, većina njih su boravili u kasarnama za pešadiju gde su ih smestili u Grusbejkseveg, južnoistočno od centra. Većina pridošlih Srba, bila je zarobljena u Crnoj Gori krajem 1915. Prethodne tri godine proveli su u logorima u istočnoj Friziji i provinciji Hanovera. Iste večeri, pre nego što su stigli u Fridrihsfeld, stigao je drugi brod sa Srbima. Kada su stigli u neutralnu Holandiju, među njima je vladao optimizam. To nije moglo trajati dugo pre nego su se ukrcali na brod za kući.⁵⁴

Oni, isuviše bolesni, prevezeni su u Dordrecht, gde su stigli u sredu 15. januara. Uveče 13. januara za oko 50 srpskih vojnika je u Najmegenu je utvrđeno da su bolesni, tako da je u obližnjoj zgadi otvorena poljska bolnica. Ove vojnike nije trebalo transportovati zajedno sa njihovim zdravim sunarodnicima, te su radije ostali u Fridrihsfeldu da ozdrave i ojačaju da bi mogli biti transportovani.⁵⁵ Sledećeg dana, u utorak, većina Srba otputovala je u Nju Milingen, oko 60 km na sever, u takozvani prelazni logor.⁵⁶

53 Iz novinskog članka Rotterdamsch Nieuwsblad: “Servische krijgsgevangenen“ 16. Januara 1919, str. 1.

54 Iz novinskog članka Provinciale Geldersche en Nijmeegsche courant: “Servische krijgsgevangen“, 13. januar 1919, str. 2.

55 Iz novinskog članka De Telegraaf: “Spaanse griep onder de Servische krijgsgevangenen“, 22. januar 1919, str. 3.

56 “Milingen” op.cit.

Srpski vojnik Dejan Ilić preminuo je u petak 17. januara rano ujutru. Sledećeg dana, petorica njegovih zemljaka, umrla je u bolnici. Ubrzo je bilo jasno da je došlo do pojave španskog gripa koji je poprimio razmere epidemije. Početkom sledeće sedmice, pošto su preminula još tri srpska vojnika 19. januara, a sledećih pet 20. januara, nacionalne novine su poslale reportere u grad kako bi izvestili o ovom događaju.

Jedan od Srba, koji je bio sahranjen 21. januara zajedno sa još 10 drugih, bio je Dejan Milojević star 40 godina, koji se borio skoro čitavu deceniju. Učestvovao je kao dobrovoljac u borbi protiv Osmanlija u Africi zajedno sa Italijanima tokom italijansko-turskog rata, nakon čega je služio svojoj domovini u Balkanskim ratovima i tokom Velikog rata. Dve godine ranije je bio zarobljen.⁵⁷

Kao odgovor na reakciju velikog broja smrtnih slučajeva, srpski izaslanik je otišao u Najmegen 22. januara. Bio je prisutan na sahrani u Rustordu na protestantskom groblju, koja je sprovedena na čelu sa ruskim protojerejom iz Haga. Holandske vlasti predstavljao je garnizon kojim je komandovao major Donker, saveznike je predstavljao francuski major Vilbjn. Sahrana je obavljena uz vojne počasti.⁵⁸ U toku jedne sedmice, između 17. i 24. januara, u Najmegenu je preminuo 21 Srbin. Sedmicu kasnije španski grip je odneo još 22 života, kada je umro i tridesetosmogodišnji medicinski tehničar – vojnik Sice Hasing, koji se razboleo od te bolesti kada je negovao obolele Srbe.

Holandanin je bio otac petoro dece, a javnom inicijativom novan je Odbor za pomoć – da se prikupi novac za njegovu udovicu.⁵⁹

57 Spaansche griep onder de Servische krijgsgevangenen op. cit.

58 Iz novinskog članka De Telegraaf: "De sterfte onder de in Nederland gekomen Serviërs", 23. Januar 1919, str. 3.

59 Iz novinskog članka Nieuwe Rotterdamsche Courant: "Op het veld van eer!", 6. februar 1919. godine, str. 5.

Dordrecht

Svih 66 bolesnih vojnika bilo je poslato iz Najmegena i stiglo u Dordrecht 15. januara. Oboleli vojnici su bili lečeni u improvizovanoj poljskoj bolnici postavljenoj u prostorijama Kromhaut regionalne škole.⁶⁰ Prvi srpski vojnik koji je preminuo bio je dvadesetogodišnji Svetozar Božanić iz Varvarina. Umro je 17. januara dok je još šest vojnika umrlo u istoj sedmici. Pre 7. februara još osam Srba preminulo je u Dordrechtu. Oni su sahranjeni uz vojne počasti na rimokatoličkom delu opšteg groblja.⁶¹

Većina Srba u Dordrechtu čekala je naknadni prevoz do Roterdama, gde je specijalnu pomoćnu bolnicu za Srbe trebalo da oformi Crveni krst.⁶²

Roterdamska pomoćna bolnica

Početkom januara roterdamski Crveni krst je našao višenamenski objekat koji je pripadao Društvu sv. Alojza u Roterdamu, a koji su koristili kao mesto za pomoćnu bolnicu. Bolnicom sa 80 kreveta rukovodio je penzionisani vojni lekar, oficir prve klase, Jan Smits, koji je proveo rat na čelu komisije za vojnu medicinsku inspekciju i bio glavni lekar za internirane nemačke ratne zarobljenike u Roterdamu.⁶³ Pedesetogodišnja gospođa Cateau Wilkens-Havelar, koja je bila član Upravnog odbora žena roterdamskog Crvenog krsta, bila je zadužena za svakodnevno upravljanje već nekoliko godina. Bila je supruga Henrija Wilkensa, u Schiedam destileriji Van Dulken, Weiland&Co, koji je takođe bio srpski konzul u Roterdamu. 5. februara, srpski izaslanik, dr. Milan Đ. Milojević posetio je bolnicu. Toga dana fotografije je snimio fo-

60 Iz novinskog članka De Dordrechtse Courant: "De servische krijgsgevangenen in Dordrecht", 15. januara 1919, str. 6.

61 Iz novinskog članka Nieuwe Rotterdamsche Courant: "Laatste berichten", 24. januar 1919, str. 2.

62 Srpski ratni zarobljenici op. cit.

63 Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: "Het Roode Kruis te Rotterdam", 8. januar 1919, str.2 Cf. Mandere, str. 67.

tograf H.A. van Oudgarden. Kapetan Dragoljub N. Đurković, koji je brinuo o bolesnim Srbima u Nju Milingenu došao je za ovu priliku u Rotterdam. Toga dana je pregledano i medicinski obrađeno 38 Srba i jedan portugalski vojnik. Narednog dana 31 zdrav Srbin napustio je Batavir IV.⁶⁴

Slika 6: Srpski vojnici i osoblje u pomoćnoj bolnici u Rotterdamu, 5. februar 1919.

Nju Milingen

U Nju Milingen iz Najmegena⁶⁵ je pristiglo 1.788 srpskih vojnika 14. januara 1919. Toga dana su u logoru bili 1.561 Srbin i 651 Francuz, dok je 1.208 francuskih vojnika preminulo. Četiri bolesna vojnika su evakuisani u bolnicu vozom, dok je jedan bio prebačen u vojnu bolnicu u Amersfort 16. januara. 17. januara 414 Srba je napustilo Rotterdam, dok je 89 novih Srba stiglo u logor. Rano ujutru, 18. januara, Srećko Bogosavljević iz Miokusa, vojnik 3. dobrovoljačke čete, 1. bataljona, 17. pešadijskog puka, kao

64 Iz novinskog članka De Maasbode: "Servische militairen", 6. februar 1919, str. 3.

65 Millingen, op. cit.

i vojnik niške vojne rezerve Milosav Milosavljević iz Kovanice, preminuli su od španske groznice. Istog popodneva doveden je još jedan Srbin u vojnu bolnicu u Amersfortu, dok su još dva Francuza, dvadesetčetvorogodišnji vojnik iz 416. ratne jedinice Žan Mari Mortier iz Givora i tridesetosmogodišnji vojnik Pjer Pol Berard iz Rikoa, preminuli. Jedan od dvojice vojnika dovedenih u Amersfort, Živko Damjanović iz Šapca, koji je na dan dolaska u Nju Milingen napunio 39 godina, preminuo je od bronhopneumonije 19. januara.⁶⁶ On je sahranjen na rimokatoličkom groblju Naše Gospe u Amersfortu.

Ujutru 22. januara preminuo je podoficir 3. dobrovoljačke čete, 1. bataljona 12. pešadijskog puka, Đorđe Vukosavljević iz Kragujevca.

Tokom meseca januara, druga četiri Francuza i 25 Srba umrlo je u logoru u Nju Milingenu. Srbi su sahranjeni u zajedničkoj grobnici na preuređenom groblju u Garderenu.

Twente

Enshede, to jest čitav region Twente, na istoku Holandije uz nemačku granicu, bio je zapravo još jedan čvor u mreži preko koje su zatvorenici repatrirani. Nekoliko železničkih pruga iz Nemačke se sabiralo zajedno u blizini Enshede. Zatvorenici su radili u fabričkim zgradama u regionu i očekivali dalji transport do Roterdama ili u bilo koji od tranzitnih logora. U Enshedeu i Uselu je u drugoj nedelji januara 1919. godine došlo do izbijanja španskog gripa koji se najpre pojavio među Britancima i usmratio osam Britanaca, jednog Novozelanda i 16 Srba. Još tri Srbina je umrlo u neposrednoj blizini Hengeloa. S obzirom na lokaciju, na blizinu granice, i na činjenicu da je epidemija počela ranije, nije bilo razloga za direktno spajanje sa Srbima iz Fridrihsfelda koji su stigli u Najmegen. Početkom februara, srpske vlasti su po-

66 Millingen op. cit. Izjava o smrti Amersfort 1919 godine, u: Archief Eemland, 0014, invent. br. 16 Izjava o smrti Apeldorn 1919. Overlijdensverklaringen (1900-1949) u CODA Apeldorn.

slale poručnika P. Najdanovića da ispita koliko je bilo obolelih u Tventeu, uključujući devet bolesnih osoba koje su ostale u Enschede i četiri u Hengelou.⁶⁷

Vlissingen

Vlissingen je bila druga luka za odlazak za francusku misiju. Za prevoz Srba korišćena su dva puta. Ovde je hospitalizovano 17 francuskih i 5 srpskih zarobljenika od kojih je umrlo 4 Srbina i svi Francuzi.⁶⁸

Amsterdamski komitet za pomoć srpskim ratnim zarobljenicima

Početkom februara, medicinska sestra Ludovika Koning posećila je bolesne srpske zatvorenike koji su bili ostavljeni tokom transporta vojnika kućama, u raznim gradovima širom zemlje. Sama se dobrovoljno javila tri puta u medicinsku misiju u Srbiji tokom rata u periodu između 1913. i 1916. godine - jednom prilikom u toku misije za Monastir, koju je predvodio doktor Van Dajk 1916, dobila je nagradu – srpsku Srebrnu medalju za hrabrost. Pogođena sudbinom bolesnih Srba koji su repatrirani, osnovala je odbor za pomoć srpskim ratnim zarobljenicima.

Napisala je o onome što je doživela u "De Telegrafu" 23. februara:

"Tokom Balkanskih ratova, kada smo zbrinjavali ove hrabre vojnike izuzetne izdržljivosti, nikada nismo mogli pomisliti da ćemo videti neke od njih u ovakvom stanju u kome smo ih trenutno zatekli: iscrpljeni, bolesni, apatični. Prvo sam posetila kolonijalnu bolnicu u Najmegenu. Bilo je samo sedam bolesnih. Ostali, a njih je bilo mnogo, umrlo je u ovim kasarnama u Najmegenu i

67 Iz novinskog članka Rotterdamsch Nieuwsblad: "Binnenland", 29. januar 1919. Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: "Krijgsgevangenen", 4. februar 1919. str. 2.

68 Leclercq str. 145

drugde u našoj zemlji. Srbi su prevezeni iz Nemačke u Holandiju u otvorenim brodovima, gde je većinu pogodila hladnoća, grip ili pneumonija. Neki od njih su dovedeni u kasarnu Najmegen, gde su bili prisutni lekari sa obeležjima Crvenog krsta. Neki od njih nisu ni znali da izmere temperature bolesnima a kamoli kako da pruže pomoć, neguju teške bolesnike. Sada su Srbi bili u kolonijalnoj bolnici, i starije medicinske sestre mogle su da im pruže medicinsku negu. U Vilhelmina bolnici, medicinske sestre negovale su tri pacijenta od kojih je jedan bio u vrlo teškom stanju – želeli su da mogu da upotrebe magiju ne bi li pomogli u oporavku.

Pored toga, u Enshedeu je bilo devet pacijenata, dva u bolnici i sedam u karantinu. Neki su bili dobro, neki su bili ozbiljno bolesni, ali glavna medicinska sestra i vojnici gajili su duboka saosećanja sa bolesnima i ostajali sa njima.

U Dordrehtu neki od bolesnika bili su smešteni u školi a neki na jahti. Na tom brodu Srbi su imali odličan tretman od strane osoblja koje ih je lečilo.

U Milingenu, pored mesta Stru, 20 pacijenata je ležalo u logoru, tu nikada nije postojala bolnica. U tako lošem položaju u kome su se nalazili, svi su bili prepuni želja da odu, ali ozbiljno bolesni nisu mogli biti transportovani. Medicinske sestre su dobro brinule o njima i dobro ih negovale.

Oko 25 bolesnih Srba u Roterdamu bilo je primljeno hitno u bolnicu, koju je dobro opremila supruga konzula Vilkensa, gde su o njima brinule medicinske sestre. Srbe je redovno posećivao srpski izaslanik gospodin Milojević, oficiri, pukovnik Popović i Vukićević.⁶⁹

23. januara, organizovano je dobrotvorno veče za pomoć Srbima u našoj zemlji, kada je prikupljeno 1000 guldinga. Odbor je na ovaj način mogao obezbediti osveženje za Srbe.

69 Iz novinskog članka De Maasbode: "Diplomatie", 1. november 1918. str. 2 identifikuje ga kao Pukovnik M.A. Popović imenovani vojni ataše i sekretar poslanstva, rezervni poručnik Nemanja Vukićević.

Slika 7: Sastanak komisije za pomoć srpskim ratnim zarobljenicima, Amsterdam, 23. Februar 1919. god.

Kao što smo videli, neki od njih su umrli, prvenstveno od španskog gripa.

Od februara meseca tranzit ratnih zarobljenika preko Holandije⁷⁰ odvijao se postepeno i u fazama.

Ukupan broj srpskih ratnih zarobljenika koji su stigli u Holandiju između novembra i februara, bio je 4.316.⁷¹

Od preostalih Srba, 1.902 je repatriirano preko Vlissingena, a ostali preko Roterdama⁷². Trideset godina, 1947. godine, nakon svog dolaska u Holandiju, dr Milan Đ.Milojević, koji je prvi služio

70 Iznos u Holandskim guldenima, bivša holandska valuta, zamenjena evrima 2002. godine. Iznos jednak današnjem iznosu od 6.000 EU.

71 Iz novinskog članka De Telegraaf: "Bij de zieke Serviers" 23. Februar 1919, str. 6.

72 Iz novinskog članka Nieuwe Rotterdamsche courant: "Krijgsgevangenen", 30. december 1918 str. 1. (dolasci i odlasci od novembra do decembra meseca); Nieuwe Rotterdamsche courant: "Repatriëering van krijgsgevangenen", 18. januar 1919, str. 3 (dolasci i odlasci novembar – decembar), tranzit francuskih ratnih zarobljenika op. cit. (polasci iz Vlissingena).

kao punomoćnik Kraljevine Srbije, a od decembra meseca 1918. godine do 1920. godine kao izaslanik Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u svojim memoarima je napisao šta je sve radio za svoje sunarodnike u Kraljevini Holandiji:

“Na žalost, pri kraju rata, mnogi pobešli zarobljenici nisu imali sreću da odu na Solunski front. Onda se pojavila španska gripa i strahovito ih je pokosila. Bili su rasejani po raznim mestima po Holandiji. U to doba je bio i sam vojni ataše jako oboleo, te sam ja obišao mnoge od bolesnih. Ali ih je mnogo više pomrlo i sahranjeno bez prisustva ma koga iz poslanstva. Tužno je bilo videti kako se mladi ljudi u ropcu i najtežim mukama rastaju sa životom. Jedan od njih u samrtnim mukama, uhvatio me bio za rukav i vikao: “Ne daj me gospodine.” Na žalost, leka nije bilo.

Poslanstvo je naknadno pribavilo podatke o broju i mestima gde su nam vojnici umrli. Sa ruskim sveštenikom obišao sam sve srpske vojničke grobove nad kojima je prota vršio srkveni obred opela. Tako je i neutralna Holandija imala prilike da izbliže upozna osobine i vrline srpskog vojnika i njegovu duboku razvijenu svest o dužnosti prema otadžbini, kao i njegovu bezuslovnu gotovost.”⁷³

Slika 8: Srpski vojnici i osoblje u pomoćnoj bolnici u Roterdamu, 5. Februar 1919.

Spomenik je postavilo Poslanstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na holandskom reformatskom groblju u Garderenu u aprilu 1919. Tekst je napisan na francuskom i glasio je: “les soldats serbes décédés au camp de Millingen 1919” uključujući 29 imena ispisana francuskom transkripcijom, i na poledini je stajalo na srpskom i holandskom “Умрли за Србију” / “Gestorven voor Serbie”, “Благодарна Отаџбина Србија” / “Het Dankbaar Serbische Vaderland”). Do početka 21. veka vreme je učinilo svoje, većina slova je skoro izbledela.⁷⁴

Pomen srpskim vojnicima koji su umrli u Holandiji nakon što su oslobođeni iz nemačkog zarobljeništva je organizovalo poslanstvo Krajevine Srba, Hrvata i Slovenaca 29. juna 1919. godine u ruskoj kapeli u Bazarstratu u Hagu. Službi su prisustvovali srpski izaslanik, osoblje ambasade, srpski konzul- general gđin Merens, i nekoliko Holanđana i Rusa koji su bili srpski prijatelji.⁷⁵ Sličan spomenik je postavljen u Garderenu na Rusthof groblju u Najmegenu.⁷⁶ 4. avgusta 1920. godine.

Slika 9: Spomenik u Garderenu, 10. jun 2012.

U Enshedeu, koji je bio glavna tačka ulaza, poput Najmegena, podignut je spomenik početkom 1921. godine, u znak obeležavanja tranzita 32.690 franuckih, 26.960 britanskih, 6.930 belgijskih, 1660 srpskih, 50 ruskih i 15 japanskih vojnika

U Enshedeu, koji je bio glavna tačka ulaza, poput Najmegena, podignut je spomenik početkom 1921. godine, u znak obeležavanja tranzita 32.690 franuckih, 26.960 britanskih, 6.930 belgijskih, 1660 srpskih, 50 ruskih i 15 japanskih vojnika

74 Veldhuizen, str. 171.

75 Iz novinskog članka Haagsche courant: “Een Servische mis“, 2. jul 1919. str. 5.

76 Iz novinskog članka De Telegraaf: “Een monument voor te Nijmegen gestorven Serviers“, 5. avgust 1920. Str. 2.

koji su prošli kroz grad u periodu između 20. novembra 1918. i 20. januara 1919. godine⁷⁷.

Statistika

Godine 1921. i 1924. Istraživačka kancelarija Crvenog krsta objavila je dva izveštaja svojih aktivnosti vršenih za vreme Velikog rata. Kancelarija je bila otvorena uoči Velikog rata u cilju prikupljanja informacija (liste imena bolesnih i ranjenih) koja se od 1906. godina vodila prema 4. članu Druge Ženevske konvencije. Tokom rata broj zadataka je proširen tako da uključuje i zadatke koji nisu bili obavezni po Haškoj i Ženevskoj konvenciji. Poslednji takvi zadaci, dodati u jesen 1918. bili su da se prikupe molbe u ime Francuskog poslanstva u vezi sa preminulim francuskim izbeglicama i registracijom bolesnih, ranjenih, i preminulih zarobljenika, kao i brigu o zaostavštini preminulih u ime poslanstava zemalja njihovog porekla.⁷⁸ Arhiva kancelarije koja bi bila izuzetno korisna za ovo istraživanje, bila je preseljena u Bezaudenhaut 3. marta 1942. Ovo je bila jedna od 10 javnih zgrada koja je zahvaćena plamenom kada je Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo slučajno bombardovalo Bezaudenhaut u Hagu 3. marta 1945. godine. Informacije prikupljene od strane Službe za prikupljanje istih a u vezi sa oslobođenim srpskim zatvorenicima, podeljeni su sa srpskim poslanstvom. Ove informacije nisu pronađene u Arhivu Jugoslavije⁷⁹. Kao rezultat ovog gubitka, nije bilo moguće verifikovati podatke poređenjem sa originalom⁸⁰.

S obzirom na veliki broj ljudi nestalih nakon Prvog svetskog rata o kojima se istraživalo, Crveni krst je zatražio od Ministarstva unutrašnjih poslova da 1921. prijave sve pokojne strance poginule

77 Iz novinskog članka Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant: "Het gedenkteken op het Hoedemakersplein", 8. februar 1921, str 5.

78 Leclercq, str. 7-10, 28.

79 Leclercq, str. 32.

80 U dosijeima srpskog Poslanstva u Hagu takvi spiskovi ne postoje (fond broj 425). Arhiv srpskog Poslanstva u Londonu (fond 341) nije bio dostupan.

ili umrle između 1914. i 1919. godine. Uporedili su imena prikupljena tokom rata i imena pribavljena od strane opština. Ako su žrtve bile vojne i umrle tokom repatrijacije tj. između 11. novembra 1918. god. i 25. marta 1919. godine dodate su na jednu listu. Ako žrtve nisu bila vojna lica ili su umrli pre ili posle navedenog perioda, upitna kancelarija ih je uključila na drugu listu. Dakle, izveštaj Kancelarije za istraživanje 1924. godine daje različite tabele, jedna za ratne zarobljenike, a druga koja uključuje broj žrtava “ne uključujući one internirane i zarobljenike rata”.⁸¹

Tabela 2: Broj bolesnih i preminulih Srba:

Grad ili bolnica	Žrtve tokom repatrijacije ratnih zarobljenika			Ostale žrtve		Ukupno, zapisi
	bolesni	preminuli	zapisi	preminuli	zapisi	
Amersfort vojna bolnica	2	1	1			1
Berta				1	1	1
Borger	1	1	1		1	2
Dordreht				2		
Dordreht Kromhaut Urgentni centar ili EcoleBelge	67	14	15			15
Enschede	21	20	16	1	1	17
Enschede RC Bolnica Bischofstrat 17	1					
Enschede Državni karantin	6					
Ajhelshoven				1		
Hag				1		
Hengelo RC Urgentni centar	6	3	3			3
Hengelo St. Anthony duševna bolnica	2					
Miligen	30	30	29			29
Najmegen	1	1				

81 Leclercq, vidi stranu 144-145 za bolesne i preminule tokom repatrijacije i 152-157 za ostale.

Najmegen bolnica Kolonijalnih rezervi	29	22	21			21
Najmegen Wilhelmina bolnica	3					
Rotterdam Bolnica St. Francis			1		1	2
Vlissingen St. Joseph bolnica	5					
	174	92	87	6	4	91

Pošto Građanski zakonik Holandije, koji se uglavnom zasniva na Napoleonovom zakoniku, zahteva da sve smrti budu registrovane u roku od tri dana u matičnom registru opštine u kojoj su se dogodile, moguće je proveriti ove podatke o smrti naspram statistike koju je dala Istraživačka komisija. U periodu između 2012. i 2016. godine, svi do sada digitalizovani podaci o preminulima su registrovani u do sada pomenutim gradovima sa kojima je izvršena konsultacija i upoređivanje. (Tabela 2).

Deo zapaženih razlika moguće je objasniti da su nastale usled poteškoća koje su Holandani imali kod zapisivanja srpskih imena. Na primer, liste za ekshumaciju koje je pripremlilo Jugoslovensko ministarstvo pravde 1937. god. (vidi dole), sadrži najmanje 4 duplikata imena za Enshede. Istina je da je jedna smrt nastupila 11. avgusta 1918. i 16. (ne 20.) tokom repatrijacije od novembra 1918. godine do februara 1919. Isto se moglo dogoditi u Dordrehtu i Najmegenu – tamo gde takav dokaz ne postoji.⁸²

Za Nju Milingen pripremljeno je čak 30 ekshumacionih listova, mada se dogodilo samo 29 smrtnih slučajeva. Ovde se razlika može objasniti kod umrlice br. 105 iz 1919. godine za Dragana

82 Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije pripremlilo je 93 izveštaja o ekshumaciji (4.oktobra1937. br.84024/XII), koje poseduje Arhiv Srbije zajedno sa spiskom boraca koji su umrli u Holandiji, a čiji su posmrtni ostaci ekshumirani, preneseni i položeni da počivaju u mauzoleju u Hajnrihgrin Jindrihovice, Čehoslovačka. Pet izveštaja nikada nije potpisano, po jedan za: D.Paponića u Lonekeru, D.Stojanovića, Milorada Radanovića i S. Rajičića u Enschedeu, kao i Dragutina Dimitrijevića u Garderenu.

Dimitrijevića. On je bio proglašen mrtvim i tako i registrovan, ali tek nakon sahrane u Garderenu otkriveno je da to nije bio on već pre njegov sunarodnik Vasilije Simonović, koji je umro 27. januara 1919. godine. Dok je nova umrlica bila korišćena za Simonovića, stara nikada nije bila otkazana.⁸³

Jedna žrtva u Borgeru je nestala. Staro rudarsko selo Ajhelshoven činila je velika zajednica slovenačkih rudara. Ovde je možda slovenačka žrtva registrovana kao srpska. Navedena žrtva nije mogla biti identifikovana u Hagu u registrima o smrti od 1914. do 1919. godine.

Broj prijavljenih bolesnika je tačan samo za Amersfort, Dordrecht, Enshede, Hengelo, Najmegen i Vlissingen. Brojeve u Nju Milingenu za koje Kancelarija za istraživanje nije utvrdila da su tačni, moraju biti najmanje za 20 veći, tj. više od 50, s obzirom na činjenicu da je do trenutka kada je medicinska sestra Koning stigla 29. februara, bilo je 29 umrlih, dva su prevezena do Amersfoorta, a 20 bolesnih je ostalo. Ukupan broj srpskih vojnika koji su bili bolesni i koji su u drugoj polovini januara 1919. godine lečeni u holandskim bolnicama, premašivao je 200.

83 "Millingen" od. cit.

EKSHUMACIJA I PONOVRNO SAHRANJIVANJE

Ministarstvo unutrašnjih poslova i poljoprivrede u Holandiji uputilo je pismo opštinskoj vlasti u Barneveldu 1931. godine, kao i drugim gradovima, najavljujući nameru Jugoslovenske vlade da kreće sa koncentracijom grobova žrtava srpske vojske koje su sahranjene u Holandiji. Ministarstvo je zatražilo od opština saradnju sa jugoslovenskim vlastima.⁸⁴

Tek u aprilu 1937. godine jugoslovenske vlasti su dale naređenje za započinjanje priprema za prenos posmrtnih ostataka na srpsko vojno polje časti u Tiju, na jugu Pariza. Toga leta u Ministarstvu pravde u Beogradu pripremljene su liste za ekshumaciju sa imenima vojnika koji su umrli u Holandiji, kao rezultat učestvovanja u borbama tokom Prvog svetskog rata. Grobovi su bili smešteni u osam opština: Amersfort, Barneveld, Borger, Dordrecht, Enshede, Hengelo, Najmegen i Rotterdam.

Jugoslovenski konzul-general u Holandiji, pesnik i slikar Josip 'Sibe' Miličić, koji je rođen u Hrvatskoj ali je odrastao u Srbiji, sve je pripremio sa svojim kolegama koji su bili diplomate u Briselu i Parizu. Ovo je obuhvatilo i dobijanje različitih popusta od različitih državnih železnica – zbog transporta humanitarne prirode, kada je Ministarstvo u Beogradu obavestilo diplomate, u novembru 1937. godine da Pariz nije odredište.⁸⁵ Oni su dobili informacije da vojno groblje nije imalo dovoljno prostora da smesti skoro 90 sanduka iz Holandije.⁸⁶ Te jeseni je otkrivena nova destinacija: mauzolej u Jindrihovicama, Bohemija, koji je bio za vreme Velikog rata lokacija austrijskog logora za ratne zarobljenike Hajnrihsgrin. Zapravo, neki vojnici, koji su preminuli u Holandiji su prošli taj logor u periodu između 1915. i 1918. Posle Pariza, ovo je bilo najbliže mesto sa srp-

84 Ministarstvo unutrašnjih poslova i poljoprivrede u obraćanju Gradonačelniku Barnevelda, 18. mart 1931: Opštinski Arhiv Barnevalda, prepiska, rubrika 35 (groblja): 1931.

85 Arhiv Jugoslavije(AJ), Beograd, fond 392 Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Belgiji – Brisel, folder br. 3 jedinica 11.

86 AJ (Arhiv Jugoslavije), fond 388, folder br. 19, jedinica 51.

skim grobnicama u Evropi. Pošto se sada prevoz odvijao drumskom putnom mrežom, i preko Nemačke, umesto Roterdama, kao mesto koordinacije tokom ekshumacije, izabran je Najmegen, mesto na holandsko-nemačkoj granici. Spisak srpskih vojnika koji su izgubili život, sastavljen je odmah posle rata. Samo na češkoj i moravskoj teritoriji, jezgrima Čehoslovačke Republike bilo je oko 9.500 grobova Srba koji su umrli od neuhranjenost i maltretiranja u austrijskim koncentracionim logorima.⁸⁷ Od 1924. godine napravljeni su konkretni planovi da se koncentrišu posmrtni ostaci srpskih žrtava u mauzoleju u drugim delovima Bohemije. U tu svrhu, u proleće 1926. godine, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca kupila je dve parcele (ukupne površine od 2.490m²) od Karla Losla, Hajnrihsgrin br. 14, za izgradnju mauzoleja, da bi se posmrtni ostaci ponovo pokopali.⁸⁸ Zemlja je pokrivala mesto rezervoara za vodu, koji je bio izgrađen za vreme rata prinudnim radom – uglavnom od strane Srba i Rusa. U periodu između 1926. i 1932. godine ekshumirana su tela 7.100 srpskih i 189 ruskih vojnika iz grobova u bivšem logoru Hajnrihsgrin u Jindrihovicama, Cheb (Eger) i Plana u Marianskyh Lazni i drugi posmrtni ostaci smešteni u drvenim sanducima i transportovani do mauzoleja.

Spsko vojno groblje (mauzolej) u Jindrihovicama osveštano je 8. jula 1932. godine pod pokroviteljstvom Tomasa Gariga Masarika, predsednika Čehoslovačke, i kralja Jugoslavije Aleksandra I. Do 1937. godine ponovo je u mauzoleju sahranjeno ukupno 7.570 sanduka sa ekshumiranim posmrtnim ostacima⁸⁹ – 7.381 Srba i 189 Rusa.

6. aprila 1938. godine generalni konzul Miličić je najavio vlastima opštine Barneveld da je Jugoslovenska vlada izdala dekret

87 Objašnjenja memoranduma o nacrtu budžeta za 1940/41 (u: Arhiv Jugoslavije, fond 63, folder br. 1 'Ostali materijali') spominje 9.574 ratnih grobnica u Češkoj i Moravskoj zemlji. Scheidl, str. 97 daje isuviše nisku procenu od 15.000 umrlih Srba u celoj Austrougarskoj, uključujući Austriju, Mađarsku i izgubljene oblasti Mađarske pod Trianonom

88 Vojna groblja u Italiji, Grčkoj, Nemačkoj, Francuskoj u: Arhivi Jugoslavije, fond 63, folder br. 231.

89 Beranova, str. 64.

da se ekshumiraju svi posmrtni ostaci jugoslovenskih vojnika koji su sahranjeni u Holandiji. Posmrtni ostaci bi bili prebačeni u mauzolej u Čehoslovačkoj. Za sprovođenje ekshumacije u Holandiji bila su imenovana 2 inspektora, Branko Popović i Dobrosav Popović, te su uskoro i bili poslani tamo.⁹⁰

Slika 10: Mauzolej u Jindrihovicama, 28. jun 2014. god

Osim pisma iz 1931. godine, Ministarstvo unutrašnjih poslova je kasnije toga meseca takođe obavestilo gradonačelnika Barnevelda o formalnoj odluci jugoslovenske vlade da ekshumira posmrtno ostatke jugoslovenskih vojnika, koji su sahranjeni u osam gradova u Holandiji i da ih transportuje u mauzolej u Čehoslovačkoj. Generalni sekretar pomenutog ministarstva je pitao gradonačelnika Barnevelda za punu saradnju sa dva inspektora čija su imena navedena.⁹¹ Ekshumiranje je počelo u drugoj nedelji meseca maja. Ta dva inspektora, istog prezi-

90 Dr. J. S. Miličić u obraćanju opštinskim vlastima Barnevelda, 6. april 1938. godine: Opštinski arhiv Barneveld, Arhiv opštinskih vlasti, prepiska, rubrika 35 (groblja): 1938.god

91 Ministarstvo unutrašnjih poslova gradonačelniku Barnevelda, 28. april 1938. godina: Opštinski Arhiv Barneveld, Arhiva opštinskih vlasti, prepiska, rubrika 35 (groblja): 1938.

mena ali ne u srodstvu, imala su jednaku podelu rada. Branko je otišao iz Roterdama i Dordrehta, preko Amersforta u Garderen, dok je Dobrosav počeo u Najmegenu i putovao preko Tventea (Enschede, Hengelo) do Nju Baunena u Drente, na granici sa Hroningenom. Njima su pomagali pogrebni zaposljeni u holandskoj reformskoj parohiji u Najmegenu. U ponedjeljak, 16. maja, posljednji od posmrtnih ostataka 88 vojnika koji su trebali biti preneseni u mauzolej, otkopani su na groblju Nju Baunen. Svi posmrtni ostaci bili su smešteni u metalne urne i prebačeni u Najmegen radi daljeg transporta.

Slika 11: Metalni sanduci u grobnici mauzoleja, 28. jun 2014. godina.

U zapisniku sa sastanka đakonata Holandske reformske parohije u Najmegenu od 24. maja 1938. godine, u okviru dela pod razno, gospodin de Roj pominje „ekshumaciju srpskih vojnika sahranjenih na Rustoru i uključivanje đakonata. To je bio veoma tužan posao, a većina u Rustoru je imala dosta poteškoća. Pominje se i neto iznos od 175 guldinga⁹² i naknada za četiri grobnice druge klase”.⁹³

92 Ovaj iznos u holandskim guldenima je ekvivalent od 1626 evra danas.

93 Regionalni Arhiv Najmegen, broj pristupa arhivu 280 (Nederlands Hervormde Gemeente Nijmegen Stad en Land 1591 – 1994), inventarski broj 168 (zapisi, folder 53, 24. maj 1938. god.)

Posle kratke i svečane ceremonije na groblju Rustord 18. maja ujutru, kovčezi su postavljeni na troja mrtvačka kola. Pogrebna povorka se polako kretala prema graničnom prelazu Bek-Viler. Na granici su kovčezi predati nemačkim vlastima. Nacionalna štampa je izveštavala kako Treći rajh nije štedeo nikakave dodatne trošakove, demonstrirajući u tom vojnom danu svoju moć. Četa od 150 nemačkih vojnika iz Vesela bila je postavljena u dva reda na granici. Kada su kovčezi prešli granicu, ispaljena je počasna paljba sa tri plotuna. Vojni orkestar je svirao posmrtni marš. Posle kratkog govora, komandant iz Vesela je u ime nemačke vlade položio venac na metalne sanduke – sanduke nekadašnjih neprijatelja. Kovčezi su postavljeni na dva nemačka vojna vozila za transport do mauzoleja 15 km preko nemačko – čehoslovačke granice.⁹⁴ Ovo je podiglo ukupan broj žrtava do 1940. godine na 7.659 koji počivaju u Jidrihovicama.⁹⁵

Na dan dolaska transporta, Čehoslovačka je bila delimično mobilisana usled povećane napetosti sa Hitlerovom Nemačkom u vezi sa Sudetenlandom, gde se nalazio mauzolej. Region je anektiran četiri meseca kasnije. Nagoveštaj novog rata zatekao se dolaskom posmrtnih ostataka srpskih vojnika koji su umrli u Holandiji.

OBNOVA I SEĆANJE

Mauzolej u Jindrihovicama je obnovljen u periodu između septembra 1995. godine i oktobra 1996. godine, krov je zamenjen bakarnim krovom i postavljena je nova spomen ploča na zadnjem delu, gde su navedeni originalni brojevi vojnika koji su tamo bili sahranjeni.⁹⁶ Osamdeset i osam metalnih sanduka iz Holandije i dalje leže u mauzoleju, sada u Češkoj, gde ruska i srpska pravo-

94 Iz novinskog članka Algemeen Handelsblad: "Overbrenging stoffelijke overschotten Servische soldaten", 18. maj 1938. str. 2. Iz novinskog članka De Tijd godsdienstig-staatkundig dagblad: Stoffelijke resten van hier overleden Serviers naar hun vaderland terug, 18. maj 1938. str. 4.

95 Objašnjenje memoranduma o nacrtu budžeta za 1940/41 op. cit.

96 Ambasada SRJ, str. 41 – 46.

*Slika 12: Izgled spomenika
10. juna 2012.*

slavna zajednica iz Karlovih Vari organizuje komemoraciju u junu i novembru. Spomenik u Enshedeu posvećen ratnim zarobljenicima u tranzitu, a koji je podignut na Hoedemakersplein, preseljen je, i sada je u parku na uglu Korn van der Lindenlana i Golkatenvega u istom gradu. Spomenik u Najmegenu verovatno nije opstao.

Na Reformatskom groblju Kratshof u Garderenu, srpska zajednica u Holandiji vrši komemoraciju Srbima koji su umrli u Holandiji, svake prve subote u mesecu oktobru. Originalni spomenik koga je 1919. godine podi-

glo Poslanstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obnovljen je 2006. godine. Klesar Pit van Bentum i penzionisani policijski inspektor Hajs van Hinkel, koji su bili suosnivači Komiteta za srpski spomenik na Garderen groblju, dobili su srpsko odlikovanje za zasluge. Godinu dana kasnije spomenik je proširen kada je bio podignut takozvani krajputaš. U Srbiji su od pamtiveka bili podizani spomenici krajputši, u znak sećanja na one koji su pali na udaljenijim bojnim poljima ili tokom putovanja, daleko od svoje rodne grude. Ova tradicija nastavljena je u Garderenu kada je krajputaš postavljen na groblju, a urađen prema dizajnu oca Vojislava Bilbije iz Roterdama. Imena žrtava iz Najmegena i Enshedeu su kasnije dodata, dok je postavljeno 29 krstova radi označavanja lokacija bivših grobova Srba koji su tamo sahranjeni u periodu između 1919. i 1938. godine. Kao rezultat njihovog istraživanja, autori ove brošure su napravili stalni digitalni online memorial 2013. godine, za srpske vojnike koji su umirali u Holandiji između 1917. i 1919. godine.

POTRAGA ZA PORODICAMA

Slika 13: Miloš Jeremić iz Resnika kod Beograda, umro 19. 01. 1919. godine u Najemegenu, Holandija

Kada su autori započeli ovo istraživanje, došli su do mnogih saznanja o mestu rođenja polovine od tih 91 nesrećnih srpskih vojnika. Prva porodica koju su pronašli bila je porodica Miloša Gavrovića iz Miločaja, sela blizu Kraljeva u centralnoj Srbiji. Zahvaljujući jednoj od autora, Tatjani Vendrig i njenom ocu, Andriji Rakoviću, Miloševa porodica je lako pronađena. Miloševi potomci su pokazali Milošev spomenik, koji je i dalje na groblju u Miločaju. Miloševa porodica je rekla autorki ove brošure da oni ne znaju tačno gde je Miloš preminuo: Na spomeniku stoji samo: “umro u zatočeništvu, 1918. god.” Njegovi rođaci su mislili da je umro u Nemačkoj; sada

znaju da je preminuo u Uselou 23. januara 1919. godine. Poslednje počivalište je pronašao 1938. godine u Jindrihovicama, kada su njegovi posmrtni ostaci prenešeni u metalnom sandučetu broj 36.

Porodica Đorđa Vukosavljevića, ranije pomenuta u ovoj brošuri, bila je već u kontaktu sa Slavišom Jovanovićem, članom srpske zajednice u Utrehtu, Holandija. Autori su stupili u kontakt sa praunukom Đorđa Vukosavljevića – Zoricom Jelačom, koja je podelila Đorđeva pisma, i na taj način omogućila autorima lični uvid u život jednog od ratnih zarobljenika. Ona nije znala da su posmrtni ostaci njenog dede u Jindrihovicama.

U jesen 2014. godine autori su dobili poruku od Miloša Tanasijevića, unuka Miloša Jeremića iz Resnika, sela južno od Beograda. Oni nisu znali da je on preminuo u Najmegenu 18. januara 1919. godine.⁹⁷ i da su njegovi posmrtni ostaci u Jindrihovica-ma⁹⁸ (sve dok nisu pronašli ove informacije na sajtu www.secanje.nl). Miloš i njegova majka Zorica bili su voljni da daju slike svog rođaka koje si imali i pokažu spomenik koji je podignut na groblju u Resniku.

Zanimljivo je to što je "E Sculz-Emden" odštampano preko jedne slike. Emden je lučki grad u severozapadnoj Nemačkoj blizu granice Holandije (pokrajina Hroningen). Miloš nosi šajkaču, očigledno ima belu nalepnicu na grudima. Zatvorenicima koji su radili van logora bilo je dozvoljeno da nose ili svoju uniformu ili tamnu civilnu odeću sa specijalnim oznakama (kao što su crvene pruge ili reč Kriegsgefangener, što znači ratni zarobljenik). Bela nalepnica na Miloševim grudima predstavlja tu posebnu oznaku.⁹⁹

U potrazi za porodicama, autori su stupili u kontakt sa nekoliko opština u Srbiji, uz pomoć ambasade Srbije u Hagu. Ovaj proces je trajao puno vremena i dao različite rezultate. U toku 2015. godine kontaktirana je opština Smederevska Palanka sa pitanjem da li nešto znaju o sudbinama trojice vojnika iz svoje opštine. Dobili su konakt i podatke Žarka Talijana, lokalnog istoričara i autora knjige o sudbini vojnika iz sela Azanja.¹⁰⁰ Đura Stojadinović i Milovan Milojević, bili su borci - obojica iz Azanje: Đura je umro 20. januara 1919. godine u Nju Milingenu (Apeldorn)¹⁰¹ dok je Milovan Milojević preminuo dan kasnije, takođe u Nju Milingenu.¹⁰²

Kada su autori posetili Žarka Talijana u Azanji, Milovanov član porodice im je pokazao spomenik podignut Milovanu na groblju u Azanji. Ovo je zapravo prvi spomenik da su autori videli

97 Matična služba opštine Najmegen, januar 1919. godina, smrtovnica broj 74.

98 Izveštaji o ekshumaciji op. cit.

99 Otte, str. 96.

100 Talijan Žarko. Azanja, Smederevska Palanka

101 Matična služba opštine Apeldorn, januara 1919. godine, umrlica broj 67.

102 Matična služba opštine Apeldorn, januara 1919, umrlica broj 71.

da je obeleženo mesto smrti vojnika. Epitaf na spomeniku glasi: “Milovan, sin Stepana Milojevića, vojnik, žive 30 godina, umro 6.1.1919. u Milingenu u Holandiji. Spomen dižu ožalošćeni otac, mati, braća, sin i supruga.” Član porodice je rekao autorima da je porodica bila obavestena da je Milovan umro u vozu; više od toga nisu znali. U Žarkovoj knjizi Milovan se pominje kao jedan od vojnika iz Azanje¹⁰³ koji je poginuo tokom Balkanskog rata ili Prvog svetskog rata. Azanja je izgubila oko 800 vojnika, što je skoro 10% njenog stanovništva, a to je bio veliki udarac za selo. Žarko je pronašao oko 400 vojnika.

Slika 14: Spomenik Milovanu u Azanji, 19.mart 2016.

103 Talijan, str. 349.

Nažalost, Žarko Talijan i Damir Živković (profesor istorije u Azanji) nisu pronašli niti jednu informaciju o Đuri Stojadinoviću iz Azanje. Oni takođe nisu mogli ništa da nađu ni o trećem vojniku iz Smederevske Palanke, Dragutinu Stojanoviću, koji je preminuo 7. septembra 1918. godine u Roterdamu. Oba vojnika iz Azanje bila su ekshumirana i prevezena u Jindrihovice.¹⁰⁴ Dragutin je bio ekshumiran ranije u Roterdamu i njegovi posmrtni ostaci sahranjeni su u zajedničkoj grobnici na istom groblju, pre nego su predstavnici jugoslovenske vlasti došli u potragu za njima 1938. godine.

Pronađene su i porodice još četiri vojnika, što znači ukupno osam vojnika kojima su autori uspeli da uđu u trag posle više od 96 godina. Najzad, njihove porodice sada znaju da su njihovi preci umrli u Holandiji, i da nisu zaboravljeni. Spomenik u Garderenu je odavanje počasti njima, a poznato je da su posmrtni ostaci njih 88 u mauzoleju u Jindrihovicama.

Slika 15: Milovan Milojević iz Azanje, datum nepoznat

Autori su odlučni u svojim naporima da pronađu još više porodica i da informišu srpsku i holandsku javnost o ovom specifičnom poglavlju istorije u odnosima između Holandije i Srbije. Više informacija možete pronaći na njihovoj veb stranici www.secanje.nl i na njihovoj facebook stranici <https://www.facebook.com/secanje.nl/>. U aneksu ove brošure može se naći pregled imena i dostupnih podataka o svim srpskim vojnicima iz Prvog svetskog rata—ukupno njih 91, koji su umrli u Holandiji.

104 Izveštaj o ekshumaciji op. cit.

O AUTORIMA

Džon M. Stinen, M.Sc. (1972) je viši politički savetnik u holandskom Ministarstvu unutrašnjih poslova. Interesuje ga širok spektar istorijskih tema, posebno ukoliko se one tiču povezivanja Holandije sa Centralnom i Istočnom Evropom. Po zanimanju industrijski inženjer (Tehnološki fakultet u Ajndhovenu, 2002. godine), istražuje ratne zarobljenike iz perioda 20. veka, uključujući manje poznate teme kao što su internirci i ratni zarobljenici u Holandiji tokom Prvog svetskog rata, ili holandski ratni zarobljenici koji su pobjegli iz Stalaga 371 (današnja Ivano-Frankivsk u Ukrajini) tokom Drugog svetskog rata.

Tatjana Vendrig, M.A. (1980) je rođena u Kraljevu. Diplomirala je na Filološkom fakultetu, na Katedri za engleski jezik i književnost. Master diplomu je stekla na Fakultetu organizacionih nauka, Odnosi s javnošću. Radi kao nastavnica Engleskog jezika u Beogradu. Pošto je upoznala Fabijana i Džona 2012. godine, upoznaje se sa jednim potpuno nepoznatim delom istorije u odnosima između Holandije i Srbije. Na taj način potpuno jedno novo istraživačko polje se otvara za nju.

Fabian Vendrig, BBA. (1978) je rođen u Ajslstajnu (Holandija). Završio je političke nauke u Holandiji. Živeo je u Holandiji, Belgiji i Francuskoj. Kada je prvi put posetio balkanski region, razvio je interes za ljude, kulturu i istoriju u njemu. Aktivno piše priče o životu u Srbiji (<https://blog.fabian-vendrig.eu/>). Počeo je da živi u Beogradu sa Tatjanom 2014. godine, koju je upoznao tokom istraživanja: venčali su se 2015. godine. Trenutno radi za nemačku kompaniju.

Autori u Garderenu, februar 2013.

BIBLIOGRAFIJA

- Ambasada Savezne Republike Jugoslavije, Mauzolej Srpskih Zarobljenika i Interniraca iz Prvog Svetskog Rata Jindrihovice Češka, Prague. 1996.
- G. André. Ma captivité en Allemagne, 1914-1917. [in French] Paris : la Renaissance du livre, 1918.
- R. Beranová Vaicová and V. Bruženák. Ozveny velké války. Zajatecký tabor Jindrichovice 1915-1918. [In Czech: Echoes of the Great War. Prison camp Jindrichovice 1915-1918]. Sokolov: Muzeum Sokolov. 2012.
- B.P.L. Boucabeille (1919). Le Rapatriement des Prisonniers de Guerre Français à travers la Hollande. [in French] Eigen Haard. 45 (numéro spécial). p.6-7.
- H. Brugmans (ed.). Nederland in den oorlogstijd : de geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij metdien oorlog verband houdt.[in Dutch] Amsterdam: Elsevier. 1920.
- M.J. Brusse. Een Hollandsch hospitaal in een ebombardeerde stad.[in Dutch]Rotterdam : W.L.&J. Brusse. 1917.
- R. Cholakov. Prisoners of War in Bulgaria during the First World War. Cambridge University: 2012 (dissertation in manuscript).
- W. Doegen. Kriegsgefangene Völker, Band I : Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland. [in German] Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft. 1921.
- H. Habert. Binnen het prikkeldraad : naar verhalen van uitgeweken Serviërs. [in Dutch] Amsterdam. 1919.
- U. Herbert, Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter. [In German] Berlin•Bonn : Dietz.1986.
- W. Klinkert (1987). Internering van vreemde militairen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog. [in Dutch] Mars in Cathedra, No 71. p. 2447–2463.
- Th.H.L. Leclercq. Het Informatiebureau van het Nederlandse Roode Kruis : en zijne werkzaamheden in verband met den

oorlog 1914-1918. [in Dutch] Den Haag : C. Blommendaal. 1924.

- H.Ch.C.J. van der Mandere. Het Nederlandsche Roode Kruis van 1917-1920. [in Dutch] Amsterdam. 1921.

- M.Đ. Milojević. Balkanska ravnoteža : Sećanja kraljevog diplomate, Beograd : Signature. 1994.

- J. Oltmer (2006). Unentbehrliche Arbeitskräfte : Kriegsgefangene in Deutschland 1914-1918. [in German] In: J. Oltmer (Ed.), Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. (p. 67-96). Paderborn: Ferdinand Schöningh.

- K. Otte. Lager Soltau : Das Kriegsgefangenen- und Interniertenlager des Ersten Weltkriegs (1914-1921) : Geschichte und Geschichten. Soltau: Mundschenk. 1999.

- F.J. Scheidl. Die Kriegsgefangenschaft von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart : eine völkerrechtliche Monographie. [in German] Berlin: Verlag Dr. Emil Ebering, 1943. M. Stojic. Bresno Polje. [in Serbian] Kraljevo: Ofset press. 2009.

- Ž. Talijan. Miris tamjana : Azanjci u ratovima od 1912. do 1918. godine, Novi Sad: Prometej. 2014.

- Dr. A van Tienhoven. De gruwelen van den oorlog in Servië : het dagboek van den oorlogs-chirurg A. van Tienhoven/ naverteld door M.J. Brusse [in Dutch] Rotterdam : W.L. & J. Brusse. 1915.

- D. Veldhuizen, Geïnterneerde Serviërs [in Dutch], in: Born, van den, H. en Crebolder, G. (eds.) Garderen, Baken in Het Groen: De Geschiedenis Van Een Veluws Dorp. Barneveld : De Koninklijke BDU (2001), pp. 171-172 M. Stojic. Bresno Polje. [in Serbian] Kraljevo: Ofset press. 2009.

- Ž. Talijan. Miris tamjana : Azanjci u ratovima od 1912. do 1918. godine, Novi Sad: Prometej. 2014.

- Dr. A van Tienhoven. De gruwelen van den oorlog in Servië : het dagboek van den oorlogs-chirurg A. van Tienhoven / naverteld door M.J. Brusse [in Dutch] Rotterdam : W.L. & J. Brusse. 1915.

- D. Veldhuizen, Geïnterneerde Serviërs [in Dutch], in: Born, van den, H. en Crebolder, G. (eds.) Garderen, Baken in Het Groen: De Geschiedenis Van Een Veluws Dorp. Barneveld : De Koninklijke BDU (2001), pp. 171-172

SLIKE

- 1: ICRC Istorijski arhiv, <http://grandeguerre.icrc.org/>
- 3,4: Privatna kolekcija Zorice Jelače (unuke Đorđa Vukosavljević)
- 5: Nacionalni vojni muzej, broj 00106078/157 i 00106078/159
- 6,8: Privatna kolekcija, autorska prava pripadaju naslednicima H.A. van Oudgaardena
- 7: Kolekcija Gradskog arhiva u Amsterdamu
- 13: Privatna kolekcija Zorice i Miloša Tanasijevića
- 15: Privatna kolekcija Žarka Talijana
- Naslovna strana, 9, 10, 11, 12, 14: delo autora
- 16: Fotografije Udruženja potomaka ratnika 1912-1920 Požarevca i Smedereva.

*Spisak sa imenima 91. srpskog vojnika preminulog u
Holandiji 1917-1919*¹⁰⁵

	Prezime	Ime	Datum rođenja	Mesto rođenja	Mesto smrti	Godina smrti	Spomenik
1	Abdo	Petar	1879	Đurđ, Dubok Mladunovac	Jardijk, Ape room	22/01/1919	34
2	Andrijev	Teofil				22/01/1918	35
3	Avramović	Mihajlo	10/04/1879	Čerčevac	Uleut	22/01/1919	24
4	Biljak	Milan		Čerčevac	Enschede	18/02/1919	28
5	Bogdanović	Stevan		Milica	Ape room	18/01/1919	37
6	Bošović	Milutin		Novi Vinogradi	Ape room	21/01/1919	38
7	Bodanić	Stevan	1883	Vršani	Jardijk	17/01/1919	36
8	Brdarović	Kosta		Rebec	Ape room	22/01/1919	39
9	Bilić	Milan	1887	Čerčevac	Jardijk	22/01/1919	60
10	Tomislav	Milovan		Čerčevac	Ape room	22/01/1919	37
11	Janković	Zrinko	14/02/1880	Subotica	Amsterdam	18/01/1919	22
12	Delekar	Milan	07/08/1884	Brusno Polje	Mil. Blijden	17/01/1919	24
13	Janković	Stanoje		Jardijk	Enschede	22/01/1919	43
14	Đodolović	Vlastimir	1883	Čerčevac	Kraljevac	18/01/1919	2
15	Lučević	Milica			Kraljevac	20/11/1919	21
16	Đurđević	Stjepan	19/02/1884	Valdibrev	Leids	22/01/1919	25
17	Čuk	Milica			Kraljevac	24/01/1919	1
18	Govorčić	Milica	22/04/1880	Milica	Uleut	22/01/1919	26
19	Čuk	Vukobran			Kraljevac	17/01/1919	12
20	Karadžić	Veljko			Kraljevac	18/01/1919	17
21	Janković	Milica		Kovčik	Kraljevac	18/01/1919	4
22	Janković	K			Kraljevac	22/01/1919	6
23	Janković	Stanoje		Č. Milica Gornja Jankovica	Enschede Tendrah	17/01/1919	30
24	Janković	Milica			Enschede	18/01/1919	32
25	Janković	Radovan		Valje, Borak	Dordrecht	22/01/1919	37
26	Karadžić	Stefan			Kraljevac	18/01/1919	7
27	Štambak	Milica		[JUG] Čerčevac	Jardijk	22/02/1919	31
28	Kraljević	Teofil		Bihać [JUG]	Jardijk	22/01/1919	39
29	Lučević	Stjepan			Kraljevac	22/01/1919	5
30	Lučević	Luka			Kraljevac	22/01/1919	10
31	Lučević	Stanko		Enschede	Apeldoorn	20/01/1919	38
32	Lučević	Stjepan		Rebec	Apeldoorn	21/01/1919	39
33	Muhomir	Stanko		Trenth	Apeldoorn	20/01/1919	36
34	Muhomir	Stjepan		Kriva Palca	Apeldoorn	21/01/1919	38
35	Muhomir	Kosta			Kraljevac	22/01/1919	15
36	Muhomir	Milica	12/02/1879	Valdibrev	Leids	22/01/1919	23
37	Muhomir	Milica			Kraljevac	18/01/1919	3
38	Muhomir	Stjepan		Slapčević	Dordrecht	02/02/1919	48
39	Muhomir	Petar		Vrdinica (7)	Apeldoorn	22/01/1919	38
40	Muhomir	Milan		Slapčević	Apeldoorn	18/01/1919	37
41	Muhomir	Milica		Čerčevac	Apeldoorn	22/01/1919	38
42	Muhomir	Dragutin		Vučak	Apeldoorn	22/01/1919	38
43	Muhomir	Milica		Slapčevac	Apeldoorn	22/01/1919	38
44	Muhomir	Stjepan		Kovčevac	Dordrecht	22/01/1919	38

105 Vojnici čija su imena boldovana su uspešno identifikovani od strane autora; oni obeleženi † su vojnici čiji se posmrtni ostaci ne nalaze u mauzoleju, posmrtni ostaci vojnika obeležni simbolom #, preminuli su u Nju Miligenu i sahranjeni na zajedničkom groblju u Garderenu, oni koji nisu mogli da budu identifikovani 1938. nalaze se pod brojevima 45, 61-65, ili 67-89. Imena koja se pojavljuju na listi vojnika preminulih u Holandiji i čiji su ostaci ekshumirani i preneseni na večni počinak u mauzolej u Jindrihovice, tadašnja Čehoslovačka, sačinjena su od strane Ministarstva pravde Kraljevine Jugoslavije i nalaze se u Arhivu Srbije.

44	Vlastović	Željko		Reševac	Dordani	22/01/2019	40
45	Željko	Bošković			Kažnjeni	21/01/2019	18
46	M. Šušić	Džep			Kažnjeni	19/01/2019	14
47	Nikolajević	Milovan	1929	Amerija	Apelom	21/01/2019	8
48	Vlastović	Vlastović			Kažnjeni	20/01/2019	11
49	Mikrovićević	Mikrović		Konjaco	Apelom	19/01/2019	42
50	Mikrovićević	Đorđe		Žitvo	Prigovor	22/01/2019	4
51	Vlastović	Anđelko		S. Topa	Apelom	24/01/2019	8
52	Mikrovićević	Bojan		Konjac	Dordani	05/02/2019	46
53	M. Vukić	Đorđe	April 1974		Prigovor	20/01/2019	26
54	M. Vukić	Imro		Konjac	Apelom	21/01/2019	8
55	M. Vukić	Vladimir			Apelom	22/01/2019	8
56	M.V.				N/S-Štacionar/	09/07/2017	2
57	Vlastović	Tatjana		Grana Polje	N/S-Daumen	01/05/2018	2
58	K. Vuković	Bojana	24/07/1984	Ljubica	Ludo	17/01/2019	27
59	K. Vuković	Nikola	1/03/21983	Dobromir	Ludo	19/01/2019	32
60	M. Vukić	Dragolj	15/11/1953	Čuprija	Ludo	22/01/2019	37
61	M. Vukić	Milovan		Vilovo Lako	Apelom	24/01/2019	8
62	M. Vukić	Đorđe			Kažnjeni	21/01/2019	18
63	M. Vukić	Radovan	22/05/1953	Todori Do	Ludo	22/01/2019	31
64	Obrenović	Milob	12/12/1925	Gibrica	Ludo	21/01/2019	32
65	Reševac	Jovan	1937	Reševac	Dordani	20/01/2019	20
66	K. Vukić	Stevan	22/02/1959	Plavčani	Prigovor	22/01/2019	41
67	F. Vukić	Đorđe			Apelom	22/01/2019	8
68	Popović	Đaniro			Prigovor	21/01/2019	28
69	K. Vukovićević	Imro	1957	Rešica	Dordani	22/01/2019	18
70	K. Vukovićević	Boško	25/12/1963	Boš. Polje	Ludo	22/01/2019	25
71	Radović	Đaniro		Lubica	Apelom	19/01/2019	8
72	Reševac	Stevan			Prigovor	22/01/2019	26
73	K. Vukić	Đorđe			Kažnjeni	19/01/2019	19
74	K. Vukić	Milovan			Prigovor	19/01/2019	40
75	Šimunić	Milob		Đurđić	Konjaco	11/01/2019	22
76	Šimunić	Vlastija		Vučerik	Apelom	27/01/2019	8
77	Šimunić	Milovan		Konjaco	Apelom	22/01/2019	8
78	Šimunić	Mihajlo			Kažnjeni	20/01/2019	18
79	Šimunić	Đvan		Reševac	Apelom	19/01/2019	8
80	Šimunić	Stevan		I. Japin	Dordani	19/01/2019	28
81	Šimunić	Đaniro		Rešica	Apelom	22/01/2019	8
82	Šimunić	Đaniro			Prigovor	22/01/2019	28
83	Šimunić	Đorđe		Šim. Đaniro	Prigovor	07/04/2015	2
84	Vukić	Milovan			Kažnjeni	21/01/2019	20
85	Vukić	Stevan		Bratunac	Apelom	22/01/2019	8
86	Vlastović	Milena		[M.V.] Pbelice	Dordani	19/01/2019	47
87	Vlastovićević	Đaniro		Kragujevac	Apelom	22/01/2019	8
88	Vlastović	Vlastija		Reševac	Apelom	21/01/2019	8
89	Šimunić	Đaniro			Dordani	20/01/2019	25
90	Šimunić	Imro			Kažnjeni	20/01/2019	2

**Udruženje potomaka ratnika 1912-1920 Požarevac
22. maja 2014. godine u Garderenu, Holandija**

Ulaz u groblje, selo Garderen

Kolona potomaka u mimohodu prema spomen obeležju

Na spomeniku zastava Srbije visoko podignuta

Minut ćutanja junacima koji ostaše daleko od svog doma

**Udruženje potomaka ratnika 1912-1920 Požarevca i
Smedereva 23. avgusta 2012. godine
u Jindrihovicama, Češka**

Nad mauzolejem u Jindrihovicama potomci Požarevca i Smedereva

*Kraj spomenika Novica Savić novinar, Dejan Randelović "čuvar"
mauzoleja i predsednik udruženja Slavoljub Stojadinović*

*U mauzoleju među svojim,
potomci požarevačkog i smederevskog kraja*

U limenim sanducima 88 vojnika je preneto iz Holandije

SADRŽAJ

Uvod	7
Ratni zarobljenici	8
Zverstva i logori za ratne zarobljenike	9
Bežanje iz logora	15
Pisma Đorđa Vukosavljevića	20
Repatrijacija	25
Ekshumacija i ponovno sahranjivanje	45
Obnova i sećanje	49
Potruga za porodicama	51
O autorima	55
Bibliografija	57
Slike	59
Spisak sa imenima 91. srpskog vojnika preminulog u Holandiji 1917-1919	60
Udruženje potomaka ratnika 1912-1920 Požarevac – fotografije u Garderenu I Jindrihovicama	62

